

cilat, kishte mosmarrëveshje, ata vepruan, siç del nga përbërja e qeverisë dhe e delegacionit, në mënyrë të heshtur dhe në kompromis me njëri-tjetrin. Qeveria e përkohshme që doli nga Kongresi i Durrësit përbëhej prej 14 anëtarësh, një pjesë e mirë e të cilëve si kryeministri Turhan Pashë Përmeti, Myfit Bej Libohova, kleriku katolik Luigj Bumçi, Mustafa Kruja etj. anonin nga Italia, kurse pjesa tjetër si Dr. Mihal Turtulli e Mehmet Konica ishin kundër këtij orientimi. Edhe delegacioni që u zgjodh midis anëtarëve të qeverisë për t'i paraqitur Konferencës së Paqes në Paris kërkesat kombëtare shqiptare dhe për t'i mbrojtur ato, përbëhej nga përfaqësues të këtyre dy grupimeve politike. Delegacioni kryesohej nga vetë kryeministri.

4. ÇËSHTJA SHQIPTARE NË KONFERENCËN E PAQES NË PARIS

Planet antishqiptare të Konferencës së Paqes (janar 1919 — janar 1920)

Për të përfunduar traktatet e paqes me vendet e mundura dhe për të sistemuar interesat e tyre të pasluftës, pesë fuqitë e mëdha fituese organizuan Konferencën e Paqes, e cila u hap zyrtarisht në Paris më 18 janar 1919. ShBA, Anglia, Franca, Italia dhe Japonia u përpoqën të ndanin botën sipas interesave të tyre imperialiste dhe njëkohësisht të përmbysnin pushtetin sovjetik që ishte vendosur në Rusi. Parisi ishte bërë, siç shkruante atëherë V.I.Lenini, «qendra e aleancës botërore të imperialistëve»¹.

Vëmendja e popullit shqiptar u drejtua në fillim te kjo Konferencë me shpresë se në të do të gjenin një zgjidhje të drejtë kërkesat e tij kombëtare. Por këto kërkesa nuk gjetën në Paris asnjë mbështetje. Përkundrazi, të tri fuqitë kryesore fituese të luftës, Franca, Anglia dhe ShBA, e trajtuan problemin shqiptar jo si një problem më vetë, por e panë Shqipërinë si një «plaçkë tregu» për të kënaqur synimet grabitqare të Italisë, Greqisë e Jugosllavisë, në përshatje me planet e tyre të përgjithshme imperialiste.

Qeveria e Romës donte të siguronte zotërimin e Vlorës dhe protektoratin mbi «shtetin autonom shqiptar», që do

1) V. I. Lenin. *Veprat*, vëll. 30, f. 10.

të formohej ose në Shqipërinë e Mesme, sikundër ishte parashikuar në Traktatin e fshehtë të Londrës, ose në kufijtë e 1913-ës siç e dëshironte tani ajo. Këto synime të Italisë për të përjashtuar Jugosllavinë dhe Greqinë nga pjesëmarrja në ndarjen e Shqipërisë vinin në kundërshtim me planet e dy fqinjëve ballkanikë dhe të fuqive që qëndronin prapa tyre.

Qeveria greke kërkonte aneksimin e Korçës dhe të Gjirokastrës. Duke mos mundur ta mbështeste këtë kërkesë mbi parimin e kombësisë, kryeministri grek E. Venizelloja ngriti përpara Konferencës argumentin e rremë e tanimë të vjetëruar se shqiptarët e krishterë, që përbënin gjysmën e banorëve të këtyre dy trevave, e ndjenin veten grekë dhe iu referua Traktatit të fshehtë të Londrës, që e detyronte Italinë, po të realizonte për vete atë që ishte parashikuar në këtë traktat, të mos e kundërshtonte edhe aneksimin e Shqipërisë së Jugut prej Greqisë. Për këtë arsye përfaqësuesi i qeverisë greke, nuk u shpreh kundër pretendimeve të Italisë në Shqipëri.

Më ndryshe vepruan përfaqësuesit e Jugosllavisë, të cilët në fillim, kërkesat e tyre territoriale në Shqipëri nuk i paraqitën në formë të drejtpërdrejtë. Delegacioni jugosllav u shpreh për pavarësinë e Shqipërisë në kufijtë e 1913-ës. Ky qëndrim u përcaktua nga rivaliteti që ekzistonte midis Jugosllavisë dhe Italisë në Adriatik e në Shqipëri. Qeveria e Beogradit pranonte më mirë të kishte në kufijtë e saj jugperëndimorë një shtet të vogël shqiptar të pavarur, se sa një fqinjë të tillë në truallin shqiptar, siç ishte Italia imperialiste. Qeveria jugosllave, nga ana tjetër, synonte ta kishte Shqipërinë nën ndikimin e vet nëpërmjet agjentit të saj, E. Toptanit, ambicjet e të cilit për t'u vënë në krye të shtetit shqiptar vazhdoi t'i përkrahte. Por në rast se ndo një vendi tjetër, thuhej në memorandumun jugosllav, paraqitur Konferencës në shkurt 1919, do t'i njihej e drejta e pushtimit ose e protektoratit mbi një pjesë apo mbi tërësinë e Shqipërisë së 1913-ës, atëherë Jugosllavia, për «të mbrojtur interesat e saj jetike», ruante të drejtën të kërkonte pjesën që «i takonte».

Në komitetin për çështjet greke e shqiptare që u krijua në shkurt nga të katër fuqitë (Anglia, Franca, ShBA dhe Italia) pretendimet aneksuese të Venizellos gjetën për-krahjen e plotë të Francës dhe të Anglisë dhe mbështetjen e pjesshme të ShBA. Ndërsa Italia u shpreh për ruajtjen e kufijve të 1913-ës në trevat jugore të Shqipërisë, të cilat donte t'i vinte nën protektoratin e saj, përfaqësuesit francezë dhe anglezë, që kërkonin t'i ngushtonin kufijtë e një

Shqipërie nën vartësinë e Italisë, shprehën mendimin që Korça e Gjirokastra t'i kalonin Greqisë, siç ishte parashikuar në traktatin e nënshkruar prej tyre më 26 prill 1915. Përfaqësuesit e ShBA, nga ana e tyre, mbajtjen e Vlorës prej Italisë e quanin të mjaftueshme për «sigurimin» e imperializmit italian në Adriatikon jugor dhe kundërshtonin pretendimin tjetër të qeverisë së Romës për të pasur kontrollin e kanalit të Korfuzit. Prandaj ata dolën me propozimin që treva e Gjirokastrës deri në bregdet, e cila lidhej me kontrollin e këtij kanali, t'i jepej Greqisë, kurse Korça të mbetej në kufijtë e Shqipërisë.

Për shkak të këtyre kontradiktave çështja e kufirit shqiptaro-grek mbeti e hapur, ndërsa i gjithë problemi shqiptar u lidh me të ashtuquajturën «çështje të Adriatikut», d.m.th. me mpleksjen e kërkesave të Italisë e Jugosllavisë dhe konfliktin midis tyre për ndarjen e tokave të ish-Perandorisë Austro-Hungareze gjatë bregut lindor të Adriatikut, çështje që filloi të shqyrtohej në prill 1919. Qeveria e Romës kërkonte të aneksonte si viset bregdetare që parashikoheshin në Traktatin e fshehtë të Londrës e që bashkoheshin pjesërisht ose tërësisht prej sllavësh ashtu edhe qytetin e Fiumen (Rjekës), të banuar në pjesën më të madhe prej italianësh, por që sipas traktatit, duhej t'i mbetej Kroacisë (Jugosllavisë).

ShBA, të lira nga detyrimet e Traktatit të Londrës të vitit 1915, dolën hapur kundër pretendimeve aneksioniste italiane mbi viset e banuara prej sllavëve, por, nga ana tjetër, ato e pranuan të ashtuquajturin parim të «sigurimit» të Italisë imperialiste në detin Adriatik. Duke u nisur prej këtej në memorandumun e 14 prillit drejtuar qeverisë italiane, presidenti amerikan Uilson zotërimin italian të Polas në veri të këtij deti, të një ishulli në pjesën qendrore të tij dhe zotërimin e Vlorës në jug, i quante të mjaftueshme për kontrollin e Adriatikut nga ana e Italisë. Fiumen, të cilën synonin ta përdornin edhe për depërtimin e lirë ekonomik të tyre në Evropën Qendrore, ShBA donin ta shpallnin një port ndërkombëtar. Si i tillë, ai duhej të bëhej një «qytet i lirë». Nga ana tjetër, Anglia dhe sidomos Franca që përkrahte Jugosllavinë për ta pasur si kundërpeshë ndaj Italisë, e shfrytëzuan kërkesën italiane për Fiumen që të goditnin pretendimet e Romës edhe në Dalmaci.

Si pasojë e këtyre kontradiktave shqyrtimi i «çështjes së Adriatikut» ndoqi rrugën e gjatë të projekteve dhe të kompromiseve të shumta e gjithnjë në dëm të tërësisë tokësore të shtetit shqiptar dhe të pavarësisë së tij. Gjatë pazarllëqeve që u bënë në maj 1919 për zgjidhjen e «çësh-

tjes së Adriatikut», fuqitë nën pretekstin e të ashtuquajturës «papjekuri» politike të popullit shqiptar për një jetë shtetërore plotësisht të pavarur, projektuan edhe vendosjen e shtetit të cunguar shqiptar nën mandatin italian.

Pazarllëqet e zhvilluara në Paris nuk i kishin kënaqur të gjitha kërkesat e Italisë. Me qëllim që të manovronte më mirë dhe të kishte mundësi të përqëndronte vëmendjen në «çështjen e Adriatikut», qeveria e re italiane, që erdhi në fuqi në qershor 1919, filloi bisedimet me vetë qeverinë greke, pretendimet e së cilës si në Shqipëri dhe gjatë kishin gjetur, nga ana e të tri fuqive kryesore të konferencës, një përkrahje më të madhe nga ato të Italisë. Edhe vetë Greqia ishte e interesuar për sheshimin e një vargu kontradiktash që kishte me Italinë në Shqipërinë e Jugut, Azinë e Vogël, Dodekanez e gjatë, por nuk kishte gjetur gatishmëri nga ana e qeverisë së mëparshme italiane.

Bisedimet midis ministrit të Jashtëm të qeverisë së re italiane, T. Titonit (Tommaso Tittoni) dhe E. Venizellos, përfunduan kështu shpejt me nënshkrimin, më 29 korrik 1919, të një marrëveshjeje të fshehtë, në bazë të së cilës Roma do të mbështeste në Konferencë kërkesën greke për aneksimin e Korçës dhe të Gjirokastrës, ndërsa Greqia do të përkrahte mandatin italian mbi Shqipërinë e cunguar dhe aneksimin italian të Vlorës. Kjo marrëveshje do të ishte e vlefshme edhe në qoftë se ShBA do të vazhdonin të kërkonin që Korça të mbetej brenda kufijve të shtetit shqiptar dhe, si pasojë, Greqia të merrte vetëm trevën e Gjirokastrës. Greqia, nga ana e saj, pranonte t'i lëshonte Italisë për 50 vjet një pjesë të skelës së Sarandës dhe të ruante asnjësinë e kanalit të Korfuzit.

Projektet e mëparshme të Konferencës së Paqes në dëm të tërësisë tokësore të shtetit shqiptar dhe të pavarësisë së tij politike, morën një formë më të plotë në diskutimet që u zhvilluan pas marrëveshjes italo-greke. Përfaqësuesit e ShBA, për pozitën e veçantë që kishin, vazhduan të luanin edhe paskëtaj rolin kryesor midis partnerëve të tjerë, dhe u treguan dorëlëshuar ndaj pretendimeve të qeverisë së Romës në Shqipëri. Këta përfaqësues pasi kishin pranuar në prill 1919 aneksimin italian të qytetit të Vlorës, në shtator 1919 pranuan edhe zgjerimin e këtij aneksimi mbi të gjithë krahinën e Vlorës. Përveç kësaj, ata u treguan të gatshëm të plotësonin edhe kërkesën për ta futur shtetin shqiptar nën mandatin e Italisë, paraqitur zyrtarisht në gusht nga Titoni. Me lëshime të tilla, që shkelnin tërësinë tokësore dhe pavarësinë e shtetit shqiptar në dobi të Italisë, amerikanët synonin t'i shtynin qeveritarët italianë të

hiqnin dorë nga kërkesat e tjera në Dalmaci e Fiume.

Në vazhdim të këtyre bisedimeve përfaqësuesit e ShBA, Anglisë dhe Francës përcaktuan një qëndrim të njëjtë ndaj kërkesave italiane në Adriatik dhe për këtë hartuan më 9 dhjetor një memorandum të përbashkët. Në të përsëriteshin lëshimet që i kishin bërë Italisë në Adriatikon verior e verilindor, duke përfshirë edhe «shtetin e lirë» të Fiumes, i cili duhej të vihej nën kujdesin e Lidhjes së Kombeve, dhe hidheshin poshtë disa kërkesa të tjera të palës italiane. Përsa i takonte Shqipërisë, ata i njihnin qeverisë së Romës sovranitetin e plotë mbi Vlorën dhe krahinën e saj si dhe mandatin mbi shtetin shqiptar të gjymtuar, i cili, sipas promemorjes që i bashkangjitej memorandumit, «kishite nevojë për këshillë dhe ndihmë administrative të njërës nga Fuqitë e Mëdha». Kufijtë e këtij shteti me Jugosllavinë mbeteshin ato që ishin caktuar më 1913; kësaj të fundit i njihej vetëm e drejta e një daljeje tregtare në Shqipërinë e Veriut. Për kufirin shqiptaro-grek nuk ishte arritur një zgjidhje në tërësinë e tij; megjithatë, sipas memorandumit Greqia do të pushtonte tokat shqiptare të trevës së Gjirokastrës që shtriheshin në perëndim të maleve të Nemërçkës duke përfshirë edhe Tepelenën e Kurveleshin. Ky pushtim i trevës së Gjirokastrës do të ishte një hap drejt aneksimit të saj nga ana e Greqisë. Fati i Korçës do të ishte përsëri objekt bisedimi midis përfaqësuesve të ShBA, Francës dhe Anglisë, nga njëra anë, të cilët i caktounin vetes të drejtën të flisnin në emër të Shqipërisë, dhe përfaqësuesve të Italisë e Greqisë, nga ana tjetër.

Meqenëse memorandumit i 9 dhjetorit nuk i kënaqte disa kërkesa të palës italiane, sidomos në Fiume, diskutimi i mëtejshëm u vendos të rimerrej në fillim të janarit 1920. Nga ana tjetër, nga zgjidhja që i jepte ky memorandum «çështjes së Adriatikut» në përgjithësi, dhe asaj shqiptare në veçanti, kishte mbetur i pakënaqur edhe delegacioni i qeverisë së Beogradit. Ky delegacion e quante arbitrar dhe në dëm të Jugosllavisë «sigurimin strategjik» të Italisë në Adriatik, të parashikuar në memorandum. Më 8 janar ai i parashitroi Konferencës kundërpropozimet e veta. Duke kaluar në problemin shqiptar, delegacioni i Beogradit me N. Pashiqin në krye, paraqiti kërkesat e tij territoriale. Për arsye të rrezikut që paraqiste për Jugosllavinë vendosja e Italisë në Vlorë dhe shtrirja e mandatit italian mbi Shqipërinë, Pashiqi përsëriste propozimin e shkurtit 1919, se qeveria e tij preferonte ngritjen e një shteti shqiptar të pavarur me një administratë të vetën, në kufijtë e 1913-ës. Megjithatë, edhe në këtë rast ai kër-

konte tani një kufi «më të favorshëm» për Jugosllavinë si nga pikëpamja ekonomike, ashtu edhe ajo strategjike duke aneksuar disa toka të shtetit shqiptar. Këtu nuk ishte fjala aspak për një «korrigjim kufijsh», siç pohohej qëllimisht në memorandumun e 8 janarit, por për aneksimin e të gjitha tokave në të djathtë të Drinit të Zi dhe të Bunës si edhe malësitë e Kelmendit e të Kastratit.

Kërkesa jugosllave për mënjanimin e mandatit italian dhe të aneksimit të Vlorës në një kohë kur këto pretendime të Italisë kishin mbështetjen e ShBA, Anglisë, dhe Francës, ishte e pamundur të realizohej, prandaj në memorandumun e tij të 8 janarit delegacioni i Beogradit kërkonte ta vinte Jugosllavinë në pozita të barabarta me dy fqinjët e tjerë në ndarjen e Shqipërisë. Në këtë memorandum thuhej se po të mos pranohej zgjidhja e problemit shqiptar, sipas propozimit të mësipërm të tij, atëherë Jugosllavia kërkonte edhe aneksimin e Shqipërisë së Veriut deri në lumin Drin, duke premtuar t'i jepte në këtë rast Shkodrës një autonomi administrative lokale.

Përfaqësuesit e Anglisë dhe Francës, Llojd Xhorxhi (D.Lloyd George) dhe Klemansoi (G.Clemanceau), duke dashur të kënaqnin edhe pretendimet jugosllave, arritën më 13 janar 1920 me përfaqësuesin e Italisë, Nitin, një kompromis, sipas të cilit Shqipëria copëtohej midis 3 shteteve fqinje gati ashtu siç ishte parashikuar në Traktatin e fshehtë të Londrës. Sipas këtij kompromisi Fiumeja do t'i kalonte Italisë, kurse Jugosllavia do të merrte si kompensim Shqipërinë e Veriut me qendër Shkodrën, e cila do të gëzonte «një autonomi», si ajo e krahinës rutine në Çekoslovakia. Greqia do të aneksonte Korçën e Gjirokastrën, ndërsa Italisë do t'i jepej Vlora me një hinterland të gjerë si edhe mandati mbi pjesën që mbetej nga trualli i Shqipërisë.

Në këtë mënyrë përfaqësuesit e Fuqive të Mëdha fituese të luftës nuk përfillën as kërkesat e drejta kombëtare të popullit shqiptar dhe as propozimet e delegatëve shqiptarë në Paris.

Qëndrimi dhe veprimtaria e delegatëve shqiptarë në Paris

Delegacioni qeveritar shqiptar që kishite shkuar në kryeqytetin e Francës i paraqiti Konferencës së Paqes gjatë muajit shkurt 1919 qëndrimin e vet në dy memorandumë. Në to pavarësia e Shqipërisë konsiderohej e siguruar me vendimet e 1913-ës dhe kërkohesh

ndreqja e padrejtësive që ishin bërë më parë lidhur me kufijtë, me vendimet e Kongresit të Berlinit më 1878 dhe të Konferencës së Londrës më 1913. Duke parë se kërkesat e tij për zgjerimin e kufijve ishin lënë mënjanë dhe po gjenin miratim pretendimet e fqinjëve ballkanike, ky delegacion i parashtroi më 7 mars Konferencës së Paqes një propozim që kishte për bazë parimin e drejtë të «vetëvendosjes» së popujve, për të cilin ishte folur shumë gjatë luftës. Aty propozohej vendosja e forcave të ShBA në krahinat shqiptare që kishin mbetur jashtë kufijve të 1913-ës për t'i administruar ato për një ose dy vjet me qëllim që atje të organizohej një plebishit për caktimin e fatit të tyre të mëtejshëm. Po të pranohej kjo, atëherë forcat e ShBA mund të shtriheshin përkohësisht, po me qëllim plebishiti, edhe në dy trevat e Shqipërisë së Jugut, të pretenduara nga Greqia

Ky veprim ishte rezultat i iluzioneve uilsoniane që ishin përhapur atëherë në disa rrethe shqiptare, sidomos në kolonitë jashtë vendit, të cilat kishin filluar të dërgonin edhe përfaqësuesit e tyre në Paris. Deri këtu delegatët shqiptarë vepruan të bashkuar. Më tej dolën në shesh mosmarrëveshjet midis tyre të cilat shpunë në ndarjen e delegacionit qeveritar në dy fraksione të veçanta. Në prill 1919, sapo u përhapën lajme mbi fillimin e diskutimit të «çështjes së Adriatikut», ato nisën të vepronin në mënyrë të veçuar e sipas orientimeve të tyre politike duke i dërguar Konferencës së Paqes, më 14 prill, nga një memorandum të vetin. Fraksioni me orientim amerikano-anglez i përbërë nga Dr. Mihal Turtulli e Mehmet Konica që u mbështet edhe nga përfaqësuesit e kolonive shqiptare (të Turqisë, ShBA dhe Rumanisë) drejtohej kundër synimeve të Italisë mbi Vlorën dhe vinte në dukje pasojat e dëmshme që do të kishte për Shqipërinë protektorati italian. Megjithatë, anëtarët e këtij grupi nuk dolën përpara Konferencës së Paqes me propozimin për t'i njohur shtetit shqiptar pavarësinë e plotë të tij dhe të kundërshtonin planet e Konferencës së Paqes për ta vënë atë nën mandatin e një fuqie imperialiste. Duke mos parë brenda vendit forca të afta për konsolidimin e këtij shteti dhe për të mënjanuar mandatin italian, ata kërkuan vendosjen e shtetit të pavarur shqiptar nën mandatin e përkohshëm të ShBA ose të ndonjë fuqie tjetër që «nuk kishte» interesa të drejtpërdrejta në Shqipëri dhe në Ballkan. Në këtë mënyrë këta përfaqësues të borgjezisë shqiptare nuk e luftonin në parim sistemin imperialist të mandateve që ishte jo «ndihmë» për popujt e prapambetur nga ana e Fuqive të Mëdha «të qytetëruara», siç pohohej zyrtarisht, por një formë e re

e maskuar shfrytëzimi e shtypje e këtyre popujve; rrjedhimisht ata nuk e orientonin lëvizjen kombëtare në një rrugë të drejtë antiimperialiste e luftarake.

Aq më pak nuk mund ta bënin një gjë të tillë anëtarët e fraksionit tjetër me orientim italian që përbëhej nga Turhan Pasha, Luigj Bumçi, Mustafa Kruja, nga të cilët anonte edhe Luigj Gurakuqi. Në memorandumun e 14 prillit ata kërkonin, për një kohë të caktuar, sa të mëkëmbej shteti shqiptar, jo një mandat por «ndihmën» apo, siç thuhej në memorandum, «asistencën dashamirëse» të një-rës prej Fuqive të Mëdha aleate, të cilën do ta zgjidhte vetë qeveria shqiptare. Kjo fuqi, siç lihej të kuptohej, do të ishte Italia, «ndihma» e së cilës duhej të ishte e tillë që të pajtohej me pavarësinë dhe sovranitetin e shtetit shqiptar dhe të mos shërbente si mjet për kolonizimin e vendit.

Kështu, delegatët shqiptarë në Paris filluan në fakt të kërkonin kalimin e shtetit shqiptar nga kontrolli kolektiv i fuqive të përcaktuar në statusin juridik të 29 korrikut 1913, nën kontrollin apo drejtimin e një-rës prej tyre.

Grupi i Turhan Pashës me të cilin u bashkuan edhe dy anëtarë të tjerë të qeverisë, Mehdi Frashëri e Mufit Libohova, që arritën në Paris në fund të prillit, filloi të bënte disa hapa për të arritur me qeverinë e Romës në një marrëveshje dypalëshe. Duke u nisur nga pikëpamja për të pajtuar interesa gjoja «të përbashkëta» të Italisë imperialiste me ato të Shqipërisë së vogël e të dobët çifligare-borgjeze, ata vendosën jo vetëm të pranonin «ndihmën» italiane, por t'i njihnin Italisë edhe interesat «strategjike dhe detare» që kishte në Vlorë duke i lëshuar asaj, në rast se do të siguronte tërësinë tokësore të shtetit shqiptar, pushtimin ushtarak të ishullit të Sazanit, Karaburunit dhe Zvërnecit dhe ndërtimin e një baze ushtarake detare në Pashaliman.

Këto lëshime iu propozuan palës italiane më 28 maj, por autorët e tyre nuk morën ndonjë përgjigje. Megjithatë, ata nuk ndryshuan qëndrimin e tyre politik as pas marrëveshjes italo-greke të 29 korrikut, as pas pranimit në shtator, nga ana e fuqive, të kërkesës së Romës për vendosjen e shtetit shqiptar nën mandatin italian. Pikërisht në këtë kohë shumica e pjesës tjetër të delegatëve kaloi në pozita më luftarake duke i kërkuar delegacionit qeveritar të dilte përpara Konferencës së Paqes me kërkesën për një shtet shqiptar plotësisht të pavarur si mjet i vetëm diplomatik që kishte mbetur për të luftuar mandatin. Por delegacioni qeveritar, që kryesohej tani nga kleriku katolik Luigj Bumçi, nuk donte të hiqte dorë nga përpjekjet për t'i si-

guruar shtetit shqiptar një «asistencë dashamirëse e të përkohshme» dhe me notën e vet drejtuar Konferencës më 9 tetor propozonte t'i arrihej këtij qëllimi jo me anën e një mandati, por, sipas kësaj note, «nëpërmjet një ndryshimi të arsyeshëm e në pajtim me shpirtin e kohës e me nevojat e vendit, të dispozitave të Konferencës së Londrës të 1913-ës mbi ngritjen e shtetit shqiptar».

Anëtarët me orientim italian të qeverisë së Durrësit, kishin menduar që disa pikave të statusit të 29 korrikut 1913 t'u bëheshin dy ndryshime kryesore, të dyja në dobi të Italisë. E para, në krye të shtetit shqiptar të qëndronte një princ i huaj, siç ishte vendosur më 1913, vetëm se tani ai të ishte italian, nga shtëpia mbretërore e Savojës, dhe, ndryshe nga viti 1913, të shoqërohej tani nga forca italiane të armatosura, të cilat do të qëndronin në Shqipëri përkohësisht, deri sa të konsolidohej shteti shqiptar; ato do të quheshin forca përcjellëse të princit dhe jo si forca pushtuese të vendit.

Mendimin për të vënë në krye të shtetit «të pavarur» shqiptar një princ italian, i cili në të vërtetë do t'i hapte rrugën Italisë imperialiste të depërtonte në Shqipëri dhe ta shndërronte këtë në një koloni, e kishin përkrahur fuqimisht edhe përfaqësuesit e kishës katolike shqiptare, e cila kishte në Paris, përveç Luigj Bumçit, edhe një klerik tjetër të lartë, Gjergj Fishtën, që kryente detyrën e sekretarit të përgjithshëm të delegacionit qeveritar. Qysh gjatë luftës organet e shtypit të këtij kleri kishin pohuar se rregullin dhe sundimin në Shqipëri duhej t'i merhte në dorë «krahu i fortë e i qytetnuem i ndonjë mikut të vërtetë» mbasi populli shqiptar, sot për sot, nuk qenkësh i zoti «as dijetarisht, as ekonomikisht, as politikisht me jetue në veditë si e lyp koha e sotme».

Ndryshimi i dytë kishte të bënte me «garantimin» e asnjësisë së Shqipërisë. Kjo asnjësi duhej të rivendosej dhe të «garantohej» kolektivisht nga fuqitë si më 1913, me ndryshimin që këto fuqi të ngarkonin, kur të paraqitej nevoja, qeverinë italiane «për zbatimin e kushteve të garancisë».

Konferenca e Paqes nuk pranoi ta dëgjonte delegacionin shqiptar. Në fund të dhjetorit ky i paraqit Konferencës një projekt tjetër ku parashtroheshin vetëm ato propozime që kishin për qëllim të shmangej copëtimi i vendit në favor të tri monarkive fqinjë, duke u bërë këtyre disa lëshime. Jugosllavisë i lejohej tranziti i lirë i mallrave në Shqipërinë e Veriut, komuniteteve orthodoxe të Korçës dhe Gjirokastrës u njihej «autonomia e brendshme», ndërsa për

«sigurimin» e Italisë në Adriatikun jugor delegacioni deklaronte se ishte i gatshëm t'i paraqiste konferencës një «formëzë godije» të tillë që të ruante sovranitetin e Shqipërisë mbi Vlorën dhe krahinën e saj. Në këtë rast Italisë mendohej t'i lejohej ndërtimi i një baze ushtarake detare në Orik (Pashaliman), të cilën do ta mbante me qira, dhe t'i njihej pushtimi konvencional i ishullit të Sazanit.

Vetëm pas kompromisit anglo-franko-italian të 13-14 janarit 1920, kur përpjekjet për t'i siguruar shtetit shqiptar një «ndihmë» që të pajtohej me «pavarësinë dhe sovranitetin» e këtij shteti dështuan plotësisht, disa anëtarë të delegacionit qeveritar pranuan, nën presionin edhe të përfaqësuesve të kolonive, të hiqnin dorë nga këto përpjekje shumë të dëmshme dhe t'i kërkonin konferencës t'i njihte shtetit shqiptar pavarësinë e plotë të tij. Megjithatë, në kushtet e krijuara, pavarësia e shtetit shqiptar dhe tërësia e tij tokësore mund të arriheshin jo me anën e përpjekjeve të jashtme diplomatike, por nëpërmjet luftës së brendshme popullore. Bazat për organizimin e kësaj lufte u hodhën në Kongresin e Lushnjës.

5. KONGRESI I LUSHNJËS

Rritja e lëvizjes kombëtare

Politikën e saj antishqiptare në Konferencën e Paqes, qeveria e Romës e ndoqi edhe brenda vendit. Për të krijuar një gjendje mbytëse për Lëvizjen Kombëtare Shqiptare dhe për t'i hapur kështu rrugën realizimit të planeve të tyre në Shqipëri, pushtuesit italianë, menjëherë sapo mbaroi konflikti botëror, shpallën zonë lufte të gjitha tokat e Shqipërisë të pushtuara prej tyre, nuk lejuan qarkullimin nga një krahinë në tjetrën pa lejen e tyre, mbajtën një censurë të rreptë në shtyp dhe në letërkëmbimin privat dhe i ruajtën në duart e tyre lidhjet telegrafike e telefonike.

Qeveria italiane vuri nën kontrollin e drejtpërdrejtë të saj edhe aparatin e qeverisë së Durrësit. Ajo caktoi pranë kësaj qeverie një përfaqësues të Ministrisë së saj të Punëve të Jashtme, pa miratimin e të cilit nuk mund të bëhej asnjë veprim me rëndësi. «Këshilltarë» dhe «organizatorë» të shumtë ushtarakë italianë, u vendosën gjithashtu pranë

ministrive, prefekturave dhe nënprefekturave. Ata përqëndruan të gjithë pushtetin administrativ në duart e tyre nën pretekstin se në Shqipëri vazhdonte gjendja e luftës.

Përveç kësaj autoritetet italiane mënjantuan nga administrata shqiptare kundërshtarët politikë dhe i zëvendësuan me personat që u pëlqenin atyre. Qëndrimi i pushtuesve italianë ndaj popullit shqiptar ishte, gjithashtu, fyes dhe përbuzës. Ata ndoqën politikën dinake të përçarjes politike e fetare midis myslimanëve dhe të krishterëve dhe nxitën veprimtarinë e bandave të grabitësve dhe të vrasësve, me qëllim që të pengonin organizimin e qëndresës dhe ta detyronin popullsinë të pranonte si të nevojshme «mbrojtjen» apo «tutelën» e Italisë.

Edhe qeveria e Beogradit, krahas përkrahjes morale e materiale që u jepte mercenarëve të Esat Toptanit dhe agjentëve të tij, përpiqej të merrte nga krerët e krahinave verilindore të pushtuara prej saj deklarata projugosllave, të cilat i paraqiste pastaj në Konferencën e Paqes. Duke korruptuar disa krerë të malësive, ajo kujtonte se do ta detyronte popullsinë e këtyre krahinave të mos ngrihej kundër synimeve aneksuese serbe e malazeze. Nga ana tjetër, Beogradi vazhdoi të shtypte me hekur e zjarr luftën çlirimtare që rifilloi në Kosovë me rivendosjen atje, në fund të vitit 1918, të administratës dhe të forcave jugosllave.

Në përputhje me politikën e qeverisë së Parisit ndaj problemit shqiptar, vepruan në Korçë edhe pushtuesit francezë. Ata nuk i dhanë leje një delegacioni korçar të shkonte në Konferencën e Paqes dhe në fund të marsit 1919 nuk lejuan të ngrihej më në krahinën e Korçës flamuri shqiptar.

Këto ngjarje të brendshme të mpleksura me lajmet e frikshme që filluan të vinin nga Parisi qysh në muajt e parë të vitit 1919, i nxitën aktivistët e organizatave të ndryshme politike të ngritura në vend ta zgjeronin veprimtarinë patriotike. Duke analizuar mirë koniunkturën politike ndërkombëtare, ata përcaktuan drejt se armiku i jashtëm kryesor, kundër të cilit populli shqiptar duhej të përqendronte luftën e tij, ishte Italia me pretendimet e saj për të aneksuar Vlorën dhe për të vendosur protektoratin mbi shtetin shqiptar, ishin njësitet e armatosura italiane si forcë ekzekutive për të vënë në jetë këto plane. Këto organizata dhe shtypi i tyre arritën të mënjanonin ndikimin e veprimtarisë së dëmshme të qeveritarëve të Durrësit, të cilët i frynin rrezikut të dy fqinjëve ballkanikë, Greqisë dhe Jugosllavisë, ndërsa Italinë imperialiste e paraqitnin si «mike» e «mbrojtëse» të shqiptarëve.

Duke demaskuar këtë politikë, gazeta «Populli», në

mars 1919, shkruante se avazin «si me e shpëtue delen prej gojës së ujkut dhe masandej me i vu thikën në fyt», populli shqiptar e kishte dëgjuar edhe nga pushtuesit e mëparshëm austro-hungarezë, prandaj këtë «miqësi» ai e priste «me një zemërim e një neveri të thellë». Shtypi i organizatave politike kombëtare brenda vendit dhe ai i kolonive jashtë, theksonte se miqësia me Italinë ishte e dëshirueshme për gjithë shqiptarët, por ajo mund të bëhej realitet vetëm atëherë kur qeveria e Romës të hiqte dorë nga planet e saj për aneksimin e krahinës së Vlorës dhe nga protektorati mbi shtetin shqiptar.

Kjo luftë politike e bëri gjithnjë e më të qartë në masat popullore rrezikun e madh që fshihej prapa politikës së Romës. Si pasojë, lëvizja për të kundërshtuar më me forcë pushtuesit italianë u rrit edhe më shumë.

Nga ana tjetër edhe orvatjet e dëmshme në Konferencën e Paqes të përfaqësuesve me orientim anglo-sakson për t'i kundërvënë mandatin italian atë të ShBA, ndonëse patën për një kohë një farë jehone, prapëseprapë nuk arritën ta çorientonin Lëvizjen Kombëtare Shqiptare dhe ta fushnin atë në rrugë pa krye. Miratimi që mori Italia në prill 1919 edhe nga ShBA për të aneksuar Vlorën dhe projektet e majit për të vendosur mandatin e huaj mbi Shqipërinë, i zhdukën edhe iluzionet wilsoniane për vendosjen e një paqeje «të drejtë». U bë, pra, po ashtu e qartë se parimi i «vetëvendosjes» së popujve në gojën e imperialistëve nuk ishte gjë tjetër veçse «tym e pluhur sa për të verbuar sytë e opinionit publik», sikundër shkruante gazeta «Dielli» e Federatës «Vatra», më 21 maj 1919.

Perëndimi i shpresave për zgjidhjen e drejtë të problemit shqiptar në Konferencën e Paqes e bëri të domosdoshme mbështetjen më fort në forcat e popullit shqiptar, si e vetmja mundësi për të dalë nga gjendja kritike. Në rrethet patriotike më të vendosura dhe më tejpmëse lindi kështu mendimi që krahas vazhdimit dhe thellimit të luftës politike për të protestuar kundër padrejtësive të fuqive dhe për të kërkuar me anë mitingjesh popullore dhe memorandumesh respektimin e të drejtave kombëtare, të fillonte edhe organizimi i një qendrese të armatosur kundër pushtuesve italianë, në qoftë se përpjekjet diplomatike do të dështonin përfundimisht. Ky mendim çarkullonte sidomos në Vlorë qysh në muajin qershor 1919. Ndërkohë, ishte përhapur gjerësisht kërkesa për thirrjen e senatit (pleqësisë), mbledhja e të cilit, në dy muaj një herë, ishte vendosur nga vetë Kongresi i Durrësit. Kjo kërkesë u bë hallka kryesore pas së cilës u kapën në fillim gati të gjitha rrethet

në opozitë me vijën politike të qeverisë së Durrësit. Senatin ato synonin ta përdornin si mjet për të kontrolluar veprimtarinë e qeverisë, për të ndryshuar orientimin e saj proitalian, dhe për t'u hapur kështu rrugën edhe masave të nevojshme kundër vetë pushtuesve.

Përballë kundërshtimit të qeverisë së Durrësit përfaqësuesit e Tiranës bënë përpjekje, në prill 1919, për ta mbledhur senatin kundër vullnetit të qeverisë, por nuk ia arritën dot qëllimit. Me rritjen e pandalshme të lëvizjes kombëtare kërkesa për mbledhjen e senatit filloi të zëvendësohej, dalngadalë, me një kërkesë më të avancuar, me atë për thirrjen e një kongresi të ri kombëtar.

Kërkesat për thirrjen e një kongresi të ri

Në 6-mujorin e dytë të vitit 1919 fryma antiimperialiste e masave popullore dhe mosbesimi i tyre ndaj qeverisë së Përkohshme të Durrësit u rritën edhe më shumë si pasojë e jehonës së marrëveshjes italo-greke të 29 korrikut 1919 dhe pastaj e asaj italo-shqiptare të 20 gushtit 1919.

Përmbajtja e marrëveshjes Titoni-Venizello nuk mbeti e fshehtë; këtë pazarllëk imperialistët e trumbetuan venizelistët, të cilët, të verbuar nga ideologjia shtetmadhe e megaliidesë e cilësuan madje si «triumf» apo «fitore të madhe». Përmbajtja e saj bëri në Shqipëri përshtypje shumë të thellë. Nga ajo u prekën edhe shtresat që qëndronin në pozita të lëkundura dhe që besonin në papajtueshmërinë e kontradiktave midis Italisë dhe shteteve ballkanike fqinjë të Shqipërisë. Në këto kushte, qeveria e Romës duke kërkuar mjete për ta neutralizuar këtë jehonë e pranoi kërkesën e bërë nga qeveria e Durrësit për të arritur me të në një ujdë për çështjet administrative. Me nënshkrimin e një marrëveshjeje të tillë edhe qeveria shqiptare ndiqte qëllimet e veta. Ajo përpigëj të dilte nga gjendja e vështirë në të cilën e kishin vënë pushtuesit italianë me politikën antishqiptare që ndiqnin edhe në çështjet e brendshme administrative.

Pushteti administrativ i qeverisë së Durrësit ishte shtrirë jo në të gjithë territorin e Shqipërisë të pushtuar nga italianët, por vetëm në katër prefektura: në atë të Beratit, Elbasanit, Durrësit dhe Shkodrës (me qendër në Lezhë), kurse prefekturat e Vlorës dhe të Gjirokastrës pushtuesit italianë nuk kishin pranuar t'i lidhnin me Durrësin,

por i kishin mbajtur nën vartësinë e drejtpërdrejtë të komandës së tyre ushtarake me qendër në Vlorë. Qëndrimi pasiv për muaj të tërë ndaj kësaj çështjeje politike kaq të rëndësishme ishte një arsye tjetër që e kishte bërë qeverinë e Durrësit objekt kritikash shumë të ashpra që iu shtuan atyre për qëndrimin kapitullues ndaj Italisë të përfaqësuesve të saj në Konferencën e Paqes. Pozita e qeverisë ishte vështirësuar edhe për shkak se autoritetet italiane, duke parë që midis nëpunësve e oficerëve shqiptarë të administratës së Durrësit kishin filluar të dukeshin shenjat e pakënaqësisë ndaj politikës së pushtuesve, po bënin përpjekje t'ia hiqnin qeverisë shqiptare edhe drejtimin e xhandarmërisë dhe t'ia kalonin atë komandës italiane në Vlorë.

Me qëllim që të dilte nga kjo gjendje, qeveria e Durrësit dërgoi në Romë, një delegacion të vetin, i cili më 20 gusht nënshkroi një marrëveshje me qeverinë italiane. Sipas kësaj marrëveshjeje, në pritje të vendimeve përfundimtare të Konferencës së Paqes në lidhje me çështjen shqiptare, administrata e qeverisë së Durrësit do të zgjerohej në të gjithë territorin e Shqipërisë së pushtuar prej italianëve ose që do të pushtohej prej tyre, me përjashtim të Vlorës dhe të hiterlandit të saj. Kështu, qeveria italiane qëndronte përsëri hapur në pozitat e mëparshme për ruajtjen e sovranitetit të saj mbi Vlorën. Kurse pazarllëkun e 29 korrikut me qeverinë greke ajo mundohej ta fshihite duke pranuar kërkesën tjetër të qeverisë së Durrësit: administrata shqiptare të shtrihej në krahinat e lakmuara nga dy fqinjët ballkanikë, domethënë në prefekturën e Gjirokastrës që ndodhej nën pushtimin italian, dhe pastaj në atë të Korçës, që vazhdonte të ishte nën pushtimin francez. Ajo do të shtrihej dhe në krahinat verilindore të pushtuara prej serbëve e në Shkodër, ku ndodhej garnizoni ushtarak ndërleat, kur këto krahina të pushtoheshin nga ushtria italiane.

Në pikat vijuese marrëveshja i hapte rrugën realizimit të mandatit italian. Qeveria e Durrësit pranonte *de jure* detyrën e kontrollorit italian mbi veprimtarinë e qeverisë dhe të shtetit shqiptar. Ai do të quhej tani komisar i lartë dhe do të ndihmohej në punën e tij nga një rrjet i gjerë këshilltarësh e teknikësh italianë. Xhandarmëria shqiptare, megjithëse do të vazhdonte të varej nga qeveria e Durrësit, do të organizohej nga oficerë italianë dhe komandanti i saj i përgjithshëm do të ishte italian; milicia shqiptare do të organizohej nga italianët dhe do të varej vetëm prej tyre etj.

Jehona e marrëveshjes Titoni-Venizello filloi të për-

hapej në Shqipëri nga fundi i gushtit 1919 kurse përmbajtja e marrëveshjes italo-shqiptare u njoh gjatë tetorit të atij viti. Në të njëjtën kohë u bë e njohur orvatja e qeverisë greke për të shtënë në dorë Korçën, në marrëveshje me pushtuesit e atjeshëm francezë, sapo këta të largoheshin prej andej.

Rrethet patriotike korçare filluan përgatitjen për organizimin e një qëndrese të armatosur duke krijuar për këtë qëllim komitete të veçanta, që u formuan edhe në krahinat e tjera të vendit. Organizatat politike lëshuan kushtrimin «Atdheu në rrezik!» dhe u bënë thirrje masave popullore të rroknin armët për të përsëritur «Lidhjen e Prizrenit».

Në këto kushte po bëhej gjithnjë më e ngutshme thirrja e Kongresit të ri kombëtar, i cili «me rrugë legale» do të përmbyste qeverinë e Durrësit dhe do të zgjidhte qeverinë e re me orientim antiitalian. Thirrja e një kongresi të ri, ku të përfaqësohej i gjithë vendi, do të mund të shmangte edhe ndërhyrjen e pushtuesve italianë e do t'i tregonte edhe botës së jashtme se ishte fjala jo për një puç të një grushti njerëzish, por për një vepër që gjente mbështetjen e masave të gjera të popullit shqiptar.

Kërkesave për thirrjen e një kongresi të ri qeveritarët e Durrësit u munduan t'u kundërvinin tani, por vetëm për të fituar kohë, thirrjen e senatit të tyre, të cilin vendosën ta mblidhnin më 15 tetor. Nga ana tjetër ata e përqëndruan vëmendjen më tepër në çështjen e bashkimit politik administrativ të prefekturës së Gjirokastrës me Durrësin, sikundër parashikohej në marrëveshjen italo-shqiptare të 20 gushtit, me shpresë se kjo veprimtari do të ndikonte për të neutralizuar rritjen e lëvizjes. Por ndodhi e kundërta, sepse me këtë rast u zbulua edhe përmbajtja antikomëtare e pikave të tjera të kësaj marrëveshjeje.

Me rritjen e mëtejshme të lëvizjes antiimperialiste veçanërisht në Vlorë, pushtuesit italianë i shtuan këtu masat shtypëse më shumë se kudo gjetkë. Në tetor ata e ndaluan veprimtarinë e organizatës së atjeshme të të rinjve dhe e shpërndanë atë. Në të njëjtën kohë e kundërshtuan edhe kërkesën e popullsisë së krahinës për të zgjedhur përfaqësuesit e saj në senatin e Durrësit. E revoltuar nga kjo shtypje e egër e aspiratave kombëtare, popullsia e Vlorës nuk pyeti më për urdhrin e pushtuesve por zgjodhi në fillim të nëntorit, përfaqësuesit e saj në formë ilegale për në Durrës dhe e shndërroi pastaj përvjetorin e pavarësisë, 28 nëntorin 1919, ashtu si ndodhi edhe në qendrat e tjera kryesore të vendit, në një manifestim antiimperia-

list. Në vendin ku tetë vjet më parë ishte shpallur pavarësia, masat popullore kundërshtuan urdhrin e komandës italiane që ndalonte manifestimet, u derdhën nëpër rrugët e qytetit, u ndeshën me pushtuesit, u gjakosën me ta dhe u shpërndanë vetëm me forcën e armëve. «Roftë Vlora shqiptare!», «Poshtë barbarët!». Këto ishin parullat kryesore politike që hodhën demonstruesit të revoltuar nga qëndrimi armiqësor i pushtuesve. Atë ditë italianët fyen në mënyrë më të shëmtuar krenarinë kombëtare të popullit shqiptar, duke varur flamurin e tij në bisht të një qeni, të cilin e detyronin të kalonte nëpër rrugët e qytetit të Vlorës.

Kjo përlëshje e hapur, e madhe me pushtuesit ishte shumë e rëndësishme; ajo u dha të kuptonin masave popullore të Vlorës dhe të gjithë vendit se vetëm një aksion i armatosur do të mund t'i jepte fund qëndrimit të imperialistëve italianë në Shqipëri. Nga ana tjetër, kjo rritje e vazhdueshme e veprimtarisë politike të masave e lehtësoi punën përgatitore të rretheve më të përparuara patriotike të vendit për thirrjen e një kongresi të ri. Me këtë lëvizje u bashkuan tani edhe grupet me orientim anglo-sakson, si edhe elementë cifligarë, që e hiqnin veten për «nacionalistë». Njëri ndër ta ishte Ahmet Bej Zogolli*. Elementë të tillë shfrytëzuan edhe dobësinë e borgjezisë dhe prirjet e organizatorëve të Kongresit për të bërë me vete sa më shumë njerëz, e në radhë të parë, ata që kishin ndikim në vend dhe mundësi të sillnin në ndihmë të Kongresit edhe forca të armatosura nga krahinat e tyre.

Urrejtjen e popullit shqiptar kundër pushtuesve italianë dhe orientimet e ndryshme politike e lëkundjet e rretheve borgjeze u munduan t'i shfrytëzonin për interesat e tyre edhe të dërguarit amerikanë e veçanërisht britanikë, si gjenerali anglez F. Filips që komandonte forcat angleze të garnizonit ndëraleat të Shkodrës dhe agjenti tjetër anglez M. Iden (M. Idden). Megjithëse qeveria e Londrës nuk i kundërshtoi synimet ekspansioniste të Italisë në Shqipëri të njohura nga Traktati i fshehtë i Londrës, agjentët e saj punuan për t'i orientuar grupet politike shqiptare nga Anglia si «dashamirëse» e Shqipërisë, me qëllim që ajo të

* Ahmet bej Zogolli (1895-1961), me origjinë nga një familje cifligarësh të mëdhenj të Matit. I edukuar në shkollat ushtarake turke, ai u dallua qysh në moshë të re si politikan ambicioz që synonte të zinte ndonjë post të rëndësishëm në shtetin shqiptar. Ishte kryesisht kjo ambicje që e shtyu atë të bashkohej me lëvizjen për rrëzimin e qeverisë së Durrësit.

zgjeronte ndikimin politik dhe të zinte vendin e parë në shfrytëzimin ekonomik të Shqipërisë, sidomos në shfrytëzimin e vajgurit, në rast se qëndresa që po përgatiste populli shqiptar në Kongresin e Lushnjës, do ta largonte Italinë nga Shqipëria.

Kongresi kombëtar antiimperialist i Lushnjës

Përgatitjet për thirrjen e Kongresit u përfunduan në mbarim të dhjetorit 1919. Vendi i mbledhjes ishte caktuar Lushnja, si një qytet në qendër të vendit dhe se organet lokale të tij ishin treguar të gatshme të pritnin delegatët.

Thirrjet për mbledhjen e Kongresit filluan të shpërndaheshin më 1 janar 1920, nga një komision organizues me qendër në Lushnjë, i cili ftonte të gjitha krahinat e vendit të dërgonin në këtë qytet përfaqësuesit e tyre, nga dy veta për çdo nënprefekturë. Nevoja e zëvendësimit të qeverisë kapitulluese të Durrësit me një qeveri të re që të ndiqte një politikë të vendosur kombëtare dhe antiimperialiste kishte dalë në plan të parë. Qeverisë së Durrësit i ishte ngushtuar tani, për shkak të politikës së saj të dësh-tuar proitaliane, edhe ajo mbështetje e pakët që kishte pa-tur në fillim. Numri i nëpunësve dhe oficerëve shqiptarë që e kishin braktisur atë dhe kërkonin ndryshimin e gjen-djes ishte rritur shumë. Në shtypin kombëtar shqiptar brenda dhe jashtë vendit po shtoheshin kërkesat për të orga-nizuar qëndresën kundër pushtuesve, sepse, sikundër shkru-hej atëherë në faqet e tij, «vetëm prej gjakut len liria e një populli».

Terreni për mbledhjen e Kongresit ishte tani i përgati-tur edhe për shkak të qëndrimit gjithnjë mospërfillës të qeverisë së Durrësit ndaj mbledhjes së senatit. Këtë rre-thanë e shfrytëzuan shumë mirë komisioni organizues dhe të gjithë partizanët e mbledhjes së Kongresit. Përpje-kjet e shumta që bëri qeveria e Durrësit për ta ndaluar mbledhjen dështuan. As forcat e vetë xhandarmërisë nuk pranuan të lëviznin kundër Kongresit dhe ta shpërndanin atë, sikundër urdhëroi Durrësi. «Oficerët tanë, urdhrat që u jep komanda e përgjithshme e xhandarmërisë, në marrë-veshje me qeverinë, nuk janë duke i dëgjuar», shkruante ato ditë ministri F. Alizoti. Organizimi, nga ana e anëtarëve të qeverisë, i atentateve kundër aktivistëve të Kongresit, siç qe vrasja në Durrës e Abdyl Ypit, më 15 janar 1920,

solli vetëm ndonjë vështirësi, por nuk ia arriti objektivit kryesor. Ato ditë u përhap në vend edhe jehona e pazarllëqeve të fundit të Parisit, e planit anglo-franko-italian të 13-14 janarit për copëtimin e krejt Shqipërisë midis tre shteteve fqinje, jehonë kjo që e ngriti peshë mbarë popullin shqiptar dhe bëri të mënjanohesh çdo pengesë për mbledhjen e Kongresit.

Autoritetet italiane të pushtimit, tek të cilat u drejtuan më në fund qeveritarët e Durrësit, për të përdorur njësitë e tyre të armatosura kundër mbledhjes, iu shmangën një ndërhyrjeje të tillë. Pushtuesit bënë shumë provokacione dhe shantazhe, veçanërisht në Lushnjë, shtynë edhe njerëzit e tyre të vrisnin në Shkodër më 10 janar redaktorin e «Popullit», Sali Nivicën; vunë në dispozicion të qeveritarëve të Durrësit edhe disa kontigjente të milicisë shqiptare që ishin nën komandën e tyre, por pa sukses. Këto forca u dërguan në Lushnjë, por kur arritën atje nuk prantuan të hapnin zjarr kundër vullnetarëve të armatosur të grumbulluar për të mbrojtur Kongresin. Pushtuesit italianë urdhëruan, më në fund, të shpërndahej Kongresi me anën e një letre që i drejtuan kryesisht së tij. Megjithatë, ata nuk e gjetën me vend të përdornin edhe ushtrinë e tyre sepse një gjë e tillë do të ndikonte në mënyrë të dëmshme në arenën ndërkombëtare. Kjo mund të çonte, nga ana tjetër, edhe në një konflikt të armatosur me shqiptarët. Një konflikt të tillë komanda italiane në Vlorë nuk ishte në gjendje ta përballonte me atë sasi forcash që kishte në Shqipëri, të cilat ishin të shpërndara gjithandej nëpër vend, prej veriut në jug.

Kongresi Kombëtar u hap në Lushnjë, më 21 janar 1920, por meqenëse shumë delegatë, për vështirësi komunikacioni etj., nuk kishin mundur të vinin me kohë, punimet i zhvilloi prej 28 deri 31 janar 1920. Në të morën pjesë mbi 50 përfaqësues nga gati të gjitha krahinat e vendit, duke përfshirë edhe Vlorën.

Kongresi i Lushnjës mori tri vendime me një rëndësi politike shumë të madhe për të ardhmen e vendit. Së pari, ai mori në shqyrtim planet e Konferencës së Paqes për copëtimin e Shqipërisë dhe, duke i hedhur ato poshtë, u shpreh për pavarësinë e plotë të Shqipërisë kundër çdo mandati ose protektorati të cilësdo fuqie të huaj. Në telegramin e protestës që i dërgoi kryetarit të Konferencës së Paqes, Kongresi shpallte botërisht se shqiptarët ishin gati të bënin «të gjitha sakrificat, të derdhnin edhe pikën e fundit të gjakut të tyre, kundër çdo vendimi që do të vinte në rrezik tërësinë tokësore dhe pavarësinë e tyre të plotë».

Me këtë vendim Kongresi hodhi poshtë si planet e Konferencës për ta vënë shtetin e cunguar shqiptar nën mandatin e një fuqie të huaj, ashtu edhe projektet e delegacionit të qeverisë së Durrësit për të vënë në krye të shtetit shqiptar një princ italian, apo për ta vendosur këtë shtet nën «mbrojtjen» e Lidhjes së Kombeve, sikundër kishte propozuar në një notë drejtuar Konferencës më 22 janar.

Protesta të ashpra iu dërgoi Kongresi edhe qeverive angleze, franceze, italiane etj. Në protestën që iu drejtua parlamentit dhe senatit të Italisë, midis të tjerave thuhej: «Lajmi i frikshëm i gjyqit të tmerruar që bëri kundër nesh Konferenca e Parisit, e cila u bë treg i turpshëm i popujve, ndezi kudo zemërimin e tërbuar dhe mërinë e shenjtë të popullit shqiptar». Kongresi, thuhej më poshtë, vendosi njëzëri t'u deklarojë përfaqësuesve të Italisë së «Shqiptarët dinë të vdesin për të mos shkuar nga njëra dorë tek tjetra si tufë delesh e të bëhen plaçkë e atyre që drejtojnë sot diplomacinë e Evropës».

Vendimi tjetër me rëndësi i Kongresit ishte miratimi i një akti kushtetues, ku përcaktohej sovraniteti i plotë i shtetit shqiptar, i shprehur nga organet shqiptare që zgjodhi vetë Kongresi. Ai formoi një Këshill të Lartë prej 4 vetësh, i cili do të përfaqësonte kryetarin e shtetit shqiptar, derisa ky, ashtu si edhe forma e regjimit, të caktoheshin përfundimisht nga ana e një asambleje kushtetuese. Anëtarë të këtij këshilli u zgjodhën Aqif Pashë Elbasani, Mihal Turtulli, Luigj Bumçi dhe Abdi Bej Toptani. Kongresi zgjodhi, gjithashtu, edhe një Këshill Kombëtar, (që u quajt edhe senat), i përbërë prej 37 anëtarësh dhe që do të kryente funksionet e parlamentit. Këshilli i Lartë do të ushtronte pushtetin ekzekutiv. Ai caktonte kryeministrin, i cili, pasi formonte qeverinë, paraqitej përpara Këshillit

Sulejman Delvina

Kombëtar për të marrë pëlqimin e tij. Këshilli Kombëtar ushtronte pushtetin legjislativ e kontrollin mbi qeverinë dhe kishte të drejtë të plotësonte vendet vakante të Këshillit të Lartë. Veprimtaria legjislative e Këshillit Kombëtar ishte e pavarur nga Këshilli i Lartë. Ky i fundit nuk mund ta shpërndante Këshillin Kombëtar. Këtë të drejtë dhe të drejtën për të rrëzuar Këshillin e Lartë e kishte vetëm mbledhja kombëtare e përgjithshme (asambleja).

Kongresi i Lushnjës analizoi veprimtarinë e qeverisë së Durrësit dhe mori vendimin e tretë të rëndësishëm: e rrëzoi këtë qeveri, veprimtarinë e së cilës e quajti si anti-kombëtare dhe zgjodhi një qeveri të re të kryesuar nga Sulejman Delvina. Zëvendës kryetar u caktua përkohësisht Eshref Frashëri dhe anëtarë: Mehmet Konica për punët e jashtme, Sotir Peci, për arsimin, Hoxha Kadriu për drejtësinë, Ndoc Çoba për financat¹. Postin e ministrit të Punëve të Brendshme e zuri përfaqësuesi i reaksionit çifligar, Ahmet Zogu.

Pushteti që doli nga Kongresi, nga përbërja e tij shoqërore, përfaqësonte kryesisht aleancën politike të borgjezisë dhe të çifligarëve me orientim antiitalian ku pozitat e së parës ishin relativisht të forta.

Vendimet e Kongresit të Lushnjës u miratuan pak më vonë edhe nga delegatët e tjerë, midis tyre edhe nga ata të krahinave veriore të vendit, që nuk arritën të merrnin pjesë në punimet e tij.

Delegatët e mbledhur në Lushnjë ishin të ndërgjegjshëm se për të vënë në jetë vendimet e këtij Kongresi do të ndesheshin përpara vështirësish të mëdha, për kapërcimin e të cilave duheshin bashkuar të gjitha forcat duke organizuar së fundi edhe luftën e armatosur si mjetin kryesor për të fituar lirinë. Duke u nisur nga kjo ide një numër delegatësh nga krahinat e Beratit, Gjirokastrës, Korçës dhe Vlorës në një mbledhje që organizuan në Lushnjë, e konsideruan të nevojshme edhe fillimin e punës për përgatitjen e një qëndrese të tillë popullore. Për këtë qëllim, ata vendosën të krijoheshin komitete të «Mbroytjes kombëtare» në krahinat jugore të vendit, të propozonin zgjerimin e tyre edhe në krahinat e tjera, të bashkëpunonin me qeverinë shqiptare dhe të kërkonin përkrahjen e saj.

Vendimet e Kongresit të Lushnjës patën një rëndësi

1) N. Çoba u aktivizua edhe më vonë në jetën politike. Në Konferencën e Pezës, në shtator 1942, ai u zgjodh anëtar i Këshillit të Përgjithshëm Antifashist Nacionalçlirimtar. Më vonë u tërhoq dhe e tradhtoi kauzën e popullit shqiptar.

shumë të madhe për të ardhmen e Shqipërisë. Me krijimin e organeve të larta të shtetit shqiptar dhe sidomos me orientimin e qartë e të hapur kundër pushtuesve italianë, ato i dhanë shtetit shqiptar një karakter të pavarur dhe sovran dhe mobilizuan masat popullore në luftë të armatosur për të mbrojtur pavarësinë dhe tërësinë tokësore.

6. LUFTA E ARMATOSUR ÇLIRIMTARE E VLORËS

**Aktet e para të
qeverisë kombë-
tare**

Për të vënë në zbatim programin anti-imperialist të Kongresit të Lushnjës, qeverisë i dërgoi përpara detyra të rëndësishme. Brenda vendit ajo duhej të merrte në dorë administratën shtetërore, ta shtrinte atë në të gjithë vendin dhe të kërkonte largimin nga Shqipëria të pushtuesve të ndryshëm. Nga realizimi i këtyre detyrave të brendshme do të varej edhe suksesi i përpjekjeve diplomatike për t'i siguruar shtetit të pavarur shqiptar tërësinë tokësore dhe rinjohjen e tij në arenën ndërkombëtare. Masat popullore shqiptare, të ndërgjegjshme për pengesat e mëdha që duheshin kapërcyer, u bënë jo vetëm mbështetëse të qeverisë së re, por edhe e nxitën atë për të vënë në jetë detyrat e ngarkuara nga Kongresi. Në mesazhet që iu dërguan Këshillit të Lartë dhe qeverisë nga mitingjet popullore të organizuara gjatë muajit shkurt 1920, shprehej gatishmëria për të bërë çdo therori për shpëtimin e atdheut.

Pasi mbaroi Kongresi, anëtarët e Këshillit të Lartë e të qeverisë që ndodheshin në Lushnjë, u nisën për t'u vendosur në Durrës, por për shkak të kundërshtimit të pushtuesve italianë nuk mundën të hynin në këtë qytet dhe morën rrugën për në Tiranë ku u vendosën më 11 shkurt, të pritur me entuziazëm nga populli. Qysh atëherë Tirana, qytet në qendër të vendit, që sapo i kishte kaluar të 10 mijë banorët, u bë kryeqyteti i Shqipërisë.

Të gjitha krahinat e Shqipërisë të administruara më parë nga Durrësi, menjëherë pas Kongresit u lidhën me qeverinë e Tiranës dhe filluan të vepronin sipas urdhrave të saj. Në këto kushte pushtuesit italianë nuk mund t'i ndihmonin më hapur qeveritarët e Durrësit, të cilët u de-

tyruan kështu të dorëzonin më 22-23 shkurt 1920 edhe vetë dokumentacionin zyrtar.

Qeveria Kombëtare e Tiranës, e filloi veprimtarinë e saj në mënyrë të pavarur duke pasur në krye Këshillin e Lartë të zgjedhur nga Kongresi, dhe jo komisar in italian të caktuar nga Roma. Ajo nuk pranoi as kontrollin e përfaqësuesve të tjerë italianë në administratën e saj vartëse dhe kërkoi largimin e tyre. Me vendimin e saj të 7 shkurtit 1920 ajo i largoi oficerët italianë që komandonin xhandarmërinë shqiptare.

Qeveria e Tiranës zgjodhi një rrugë të drejtë edhe në gjetjen e mjeteve për të përballuar vështirësitë financiare. Nga arka qendrore e qeverisë së mëparshme ajo nuk trashëgoi asgjë, si rezultat jo vetëm i mospagimit të taksave shtetërore nga ana e popullsisë së varfër por edhe i korrupsionit qeveritar e i politikës grabitqare të ndjekur nga pushtuesit italianë edhe në lëmin ekonomik. Për gjetjen e të hollave qeveria mori vendim në fillim të marsit për të emetuar një hua të brendshme prej 2 milionë fr.ari, e cila do të shlyhej brenda 2 vjetëve. Shpallja e kësaj huaje gjeti mbështetjen e shtresave të gjera të popullit shqiptar.

Gjatë muajve shkurt-mars qeveria mori nën drejtimin e vet administrativ pjesën më të madhe të vendit. Një fitore e rëndësishme u arrit edhe në veri. Masat popullore të Shkodrës, me të marrë vesh se repartet franceze të garnizonit ndërleat do të largoheshin prej andej, morën në dorë gjendjen dhe më 11 mars 1920 e bashkuan administrativisht qytetin e tyre me qeverinë kombëtare, forcat e së cilës hynë atë ditë në Shkodër. U shmang kështu një pushtim eventual i këtij qyteti nga ana e reparteve të armatosura jugosllave, të cilat disa ditë më parë kishin arritur afër Shkodrës, deri te Ura e Bunës, duke pushtuar Malin e Taraboshit dhe territorin tjetër shqiptar në të djathtë të lumit.

Zhvillimi i bisedimeve diplomatike në Konferencën e Paqes kishte treguar, ndërkaq, se fitoret e brendshme politike të arritura deri tani duheshin shpurë më tej. Për arsye të kontradiktave të ashpra që kishin me Italinë në Adriatik dhe në Shqipëri, jugosllavët nuk e pranuan propozimin anglo-franko-italian për ta shkëmbyer Fiumen me Shkodrën, siç parashikohej në kompromisin e 13-14 janarit 1920. Nga ana tjetër, këtë kompromis nuk e kishte pranuar as Uilsoni. Sistemin e propozuar me memorandum in e përbashkët të 9 dhjetorit 1919 ai e quante si zgjidhjen më të mirë të «çështjes së Adriatikut» dhe u kërkonte partne-rëve të tij franko-anglezë të mos lëviznin nga kjo zgjidhje.

Më në fund ai pranoi, me notën e vet të 6 marsit, që «ku-fijtë e përbashkët në krahinën e Fiumes» të caktoheshin në mbështetje të marrëveshjes që do të arrihej me anë bisedimesh të drejtpërdrejta midis dy palëve të interesuara, Italisë dhe Jugosllavisë, me kusht që të mos prekej, në parim, memorandumit i 9 dhjetorit dhe të mos cenohet pika mbi krijimin e qytetit të lirë të Fiumes. Në këto bisedime problemi shqiptar nuk duhej të përfshihej dhe presidenti Wilson deklaronte në këtë notë se: «nuk do të pranonte asnjë plan që do t'i jepte Jugosllavisë një kompensim tokësor në pjesën veriore të Shqipërisë për atë që asaj do t'i merrej gjetiu».

Në pritje të përfundimit të traktativave italo-jugosllave, që kishin filluar në fund të shkurtit, Fuqitë e Mëdha i pezulluan bisedimet rreth «çështjes së Adriatikut», si rrjedhim, edhe rreth problemit shqiptar.

Kontradiktat e mësipërme të fuqive, ndonëse nuk e mënjanonin copëtimin e vendit dhe zhdukjen e pavarësisë së tij, ishin një përfitim i dobishëm kohe për Lëvizjen Kombëtare Shqiptare. Megjithatë, Fuqitë do ta rimerrnin diskutimin e çështjes shqiptare mbi bazën e memorandumit të 9 dhjetorit 1919, që merre nëpër këmbë të drejtat legjitime të popullit shqiptar. Për më tepër, ato vazhduan të mos përfillnin as vendimet e protestat energjike të Kongresit të Lushnjes dhe as kërkesat e delegacionit të qeverisë së Tiranës në Paris.

E interesuar që konflikti politik me Italinë të mos shndërrohej në një luftë të armatosur, qeveria e Tiranës, nga fillimi i marsit i kërkoj qeverisë së Romës, nëpërmjet komandës ushtarake në Vlorë, të hiqte dorë nga planet e saj imperialiste në Shqipëri. Por autoritetet italiane të pushtimit nuk pranuan fare të hynin në bisedime për çështjen e Vlorës dhe të mandatit, siç kërkonte qeveria e Tiranës. Sipas tyre pala shqiptare duhej të priste me qetësi përfundimin e pazarllëqeve të Parisit, sikundër ishte parashikuar në marrëveshjen e 20 gushtit, të nënshkruar nga qeveria e Durrësit. Prandaj përpara Lëvizjes Kombëtare Shqiptare kishte mbetur vetëm një rrugë: lufta e armatosur. Këtë gjendje politike si dhe përvojën e grumbulluar nga lëvizja kombëtare gazeta «Drita», që filloi të dilte në Gjirokastër, në mars 1920, nën drejtimin e patriotit demokrat Veli Hashorvës, e përgjithësonte me këto fjalë: «Çdo derë është e mbyllur për ne, në çdo portë të huaj që trokitmë s'na u përgjegj njeri. Tani na mbeti të vështrojmë hallin tonë vetë. Ky është i vetmi shpëtim, e vetmja fuqi që duhet t'i mburremi është fuqia e vetë».

**Kapërcimi i vë-
shtirësive të reja
të brendshme e të
jashtme**

Vëmendja e popullit shqiptar po përqëndrohej kështu gjithnjë e më tepër kundër pushtuesve italianë si armiqtë kryesorë midis pretendentëve të tjerë për ndarjen e Shqipërisë. Ishte tanimë e qartë se po të detyrohej qeveria e Romës të hiqte dorë nga pretendimet mbi Vlorën dhe të njihje tërësinë tokësore

Demonstratë popullore në mbështetje të vendimeve të Kongresit të Lushnjës

të shtetit shqiptar dhe pavarësinë e tij, atëherë do t'u hiqej baza mbështetëse edhe pretendimeve të monarkive ballkanike fqinje për të shkëputur nga trualli i Shqipërisë pjesën që «u takonte». Përndryshe, bashkë me krahinën e Vlorës ishte në rrezik t'i shkëputeshin Shqipërisë jo vetëm krahina e Gjirokastrës, sikundër parashikohej në memorandumun e 9 dhjetorit, por edhe Korça e Shkodra që pretendoheshin nga fqinjët ballkanikë, edhe pse, sipas këtij memorandumun, ato duhej të mbeteshin brenda kufijve të shtetit shqiptar, që do të vihej nën mandatin italian. Ndonëse në bisedimet e drejtpërdrejta italo-jugosllave për «çështjen e Adriatikut» që filluan në fund të shkurtit, problemi shqiptar nuk duhej biseduar, përfaqësuesit e qeverisë së Beogradit vazhduan të ngulnin këmbë në qëndrimin e tyre të mëparshëm. Ata kërkonin «pjesën» në qoftë se Italia do të merrte «të vetën».

Rrethet patriotike brenda vendit që ndiqnin këto bisedime, të bindura se edhe përpjekjet diplomatike të qeverisë së Tiranës me pushtuesit italianë nuk do të jepnin ndonjë rezultat pozitiv, kishin filluar nga puna për organizimin e qëndrësës së armatosur. Në mars 1920 u krijuan disa komitete të «Mbrojtjes kombëtare», kryesisht në krahinat jugore të vendit, të cilat kishin për qëllim të përballonin edhe ndonjë agresion të mundshëm grek në Korçë e Gjirokastrë. Këto komitete, që u lejuan nga qeveria e Tiranës, vepronin fshehurazi nga pushtuesit.

Në përgatitjen e luftës së armatosur rolin kryesor i takoi ta luante komiteti i Vlorës që kryesohej nga Osman Haxhiu. Një kontribut të veçantë dha edhe organizata e të rinjve intelektualë vlonjatë me Halim Xhelon në krye, si edhe shtypi patriotik i vendit. Trualli për këto përgatitje po bëhej gjithnjë më i përshtatshëm. Në vend kishin filluar goditjet me armë kundër ushtarëve italianë. Aktivistët e lëvizjes hoqën, në mënyrë demonstrative tabelat në gjuhën italiane, të vendosura në ndërtesat e ndryshme të qyteteve. Në fund të marsit iu bë atentat nënprefektit të Tepelenës, që bënte lojën e pushtuesve. Mbi kufomën e tij anëtarët e komitetit të atjeshëm të «Mbrojtjes kombëtare» vendosën këtë shënim: «Më së fundi kjo i gjen ata që tradhetojnë atdhenë duke u bërë vegël e të huajve!»

Në një gjendje të tillë politikisht të ngritur u hap në Tiranë më 27 mars 1920 Këshilli Kombëtar që ripohoi programin e Lushnjës. Ai e porositi qeverinë të merrte të gjitha masat e duhura për të siguruar pavarësinë e Shqipërisë dhe për të bashkuar rreth qeverisë së Tiranës edhe ato krahina të shtetit shqiptar që nuk ishin lidhur ende me të administrativisht.

Në përputhje me porositë e mësipërme, me urdhër të qeverisë forcat e vendosura në Këlcyrë së bashku me kontingjentin e vullnetarëve shqiptarë që kishin ardhur ato ditë nga ShBA hynë më 24 prill në Gjirokastrë, e cila vazhdonte të ishte nën vartësinë e komandës ushtarake italiane. Ata u pritën me entuziazëm nga popullsia e qytetit.

Lidhur me Vlorën më 3 prill qeveria u kërkoi përfaqësuesve të Romës në Shqipëri të lejonin bashkimin administrativ të saj me Tiranën duke deklaruar se në rast të kundërt ajo i rezervonte vetes të drejtën e lirisë së veprimit.

Një javë pas kësaj kërkesë Roma dërgoi në Shqipëri (në Durrës) një përfaqësues me përvojë për intriga e demagogji, F.Kastoldin (F.Castoldi) të cilin e emëroi komisar të lartë duke lënë kështu të kuptohej se e quante ende të vlefshme marrëveshjen e 20 gushtit 1919. Me anën e dy anëtarëve të saj, Hoxha Kadrisë dhe Ndoc Çobës, qeveria e Tiranës i paraqiti atij edhe një herë kërkesën për bashkimin administrativ të krahinës së Vlorës me pjesën tjetër të Shqipërisë. Me bisedimet që F. Kastoldi pranoi të zhvillonte me ta kishte për qëllim të fitonte kohë me shpresë se lëvizja reaksionare që sapo kishte shpërthyer në Shqipërinë e Mesme, ku kishin gisht edhe pushtuesit italianë, do ta ndryshonte në të mirë të tyre drejtimin e ngjarjeve politike.

Pasi ishin detyruar të hiqnin dorë nga përkrahja që i jepnin qeverisë së Durrësit, autoritetet italiane të pushtimit u përpoqën ta paralizonin veprimtarinë e qeverisë së Tiranës dhe ta rrëzonin atë duke vënë në lëvizje forcat reaksionare të vendit: Mustafa Krujën dhe shokët e tij agjentë të Italisë, çifligarët Hamid Bej Toptanin, Ymer Bej Shijakun e të tjerë, që nuk ishin të kënaqur nga pozitat që zunë në pushtetin politik pas Kongresit të Lushnjës. Në të njëjtën kohë ngritën krye edhe pasuesit besnikë të Esat Pashë Toptanit, Osman Bali, Nel Hoxha etj. Kështu, në ditët e para të prillit nisi një lëvizje bandash të armatosura të cilat e rrethuan kryeqytetin. Kjo lëvizje doli me parullën e kthimit të E.Toptanit në Shqipëri dhe të vënies së tij në krye të qeverisë shqiptare.

Duke krijuar një gjendje të tillë anarkie në vend, qeveria e Romës synonte jo vetëm të largonte vëmendjen e popullit shqiptar nga lufta e tij çlirimtare, por edhe të përligjte në arenën ndërkombëtare kërkesën e saj për mandatin mbi Shqipërinë «e paaftë për të qeverisur veten», sikundër shpreheshin diplomatët italianë. Në shërbim të kësaj politike u vunë edhe elementë antikombëtarë si Gjergj Fishta, i cili në ato ditë të vështira për shtetin shqiptar,

shkruante: «Të thuhet se ne do të formojmë Shqipërinë vetëm me forcat tona, nuk është gjë tjetër veçse marrëzi».

Qeveria e Tiranës nuk kishte forca të mjaftueshme për të vepruar menjëherë kundër bandave esatiste; që të fitonte kohë për grumbullimin e këtyre forcave, Këshilli Kombëtar vendosi më 15 prill të dërgonte një komision në Paris për të zhvilluar bisedime me E.Toptanin; ndërkohë bandat e armatosura, që e pranuan këtë propozim, do të shpërndaheshin.

Largimi i përkohshëm i rrezikut që kërcënonte seriozisht kryeqytetin, i forcoi pozitat e qeverisë së Tiranës. Megjithatë, bisedimet me F.Kastoldin, që vazhduan pothuajse gjatë gjithë muajit prill, nuk dhanë ndonjë rezultat. Kërkesën e palës shqiptare për të lejuar kalimin e prefekturës së Vlorës nën vartësinë e drejtpërdrejtë të qeverisë së Tiranës, përfaqësuesi i qeverisë së Romës e hodhi kategorikisht poshtë, edhe pse atij iu propozua mbajtja prej Italisë e disa pozitave ushtarake në gjirin e Vlorës në një formë të tillë që të mos shkelej tërësia tokësore dhe sovraniteti i shtetit shqiptar. Roma i kishte dhënë në këtë drejtim F.Kastoldit udhëzime të prera. Është e domosdoshme, i telegrafonte ajo, që «Vlora, e rrethuar nga një hinterland i mjaftueshëm, të mbetet në duart tona në mënyrë të qëndrueshme dhe pa pengesa».

Duke parashikuar zhvillimin e mëtejshëm që do të merrnin ngjarjet, qeveria e Tiranës, në fillim të prillit, dërgoi në Beograd një delegacion të vetin me mision të fshehtë. Zëvendës ministri i Jashtëm Popoviç i deklaroi përfaqësuesit shqiptar se Jugosllavia i përmbahej po atij qëndrimi zyrtar të shprehur nga delegacioni i saj gjatë Konferencës së Paqes; se pranonte më mirë një Shqipëri të pavarur brenda kufijve të 1913-ës, kurse mbajtjen e trupave pushtuese jugosllave në krahinat e shtetit shqiptar, e lidhi me praninë e italianëve në Shqipëri. Për më tepër, mendimin e përfaqësuesit të Tiranës, se shqiptarët ishin të vendosur për të filluar një luftë të armatosur kundër pushtuesve italianë, ai e përkrahu, madje premtoi edhe ndihma në armë e municione. Kjo i dha të kuptonte palës shqiptare se në rast të një konflikti të armatosur me Italinë, nuk do të kishte shqetësime në kufijtë lindorë dhe veriorë.

Qeveria italiane nga ana e vet, ndonëse nuk donte të hiqte dorë nga aneksimi i Vlorës dhe mandati mbi shtetin shqiptar, po e ndjente gjithnjë më shumë rrezikun që u kanosej trupave të saj në Shqipëri. Në të vërtetë pas Kongresit të Lushnjës, goditjet spontane me armë kundër ushtarakeve italianë ishin bërë shumë më të shpeshta. Me

propozimin e komandantit të ushtrisë së saj në Shqipëri, gjeneralit S.Piaçentini, qeveria e Romës, nga gjysma e dytë e prillit, u detyrua t'i tërhiqte trupat e saj nga brendësia e territorit shqiptar drejt bregdetit, në fillim nga krahinat veriore, pastaj nga ato të Shqipërisë së Mesme. Më 8 maj italianët u tërhoqën edhe nga qyteti i Gjirokastrës. Komanda italiane e pushtimit, përveç repartit të Shkodrës që nuk e lëvizi, forcat e tjera i përqendroi në radhë të parë në Vlorë dhe në krahinën e saj, duke përfshirë Himarën dhe Tepelenën, si edhe në Shëngjin, Durrës dhe Sarandë.

Ndërkohë, aktivistët e komiteteve të «Mbroytjes kombëtare» organizonin mbledhje dhe takime të shpeshta sqaruese me masat popullore. Shtypi shqiptar që qëndronte në pozita antiimperialiste e revolucionare, po luante një rol gjithnjë e më të rëndësishëm në përgatitjen shpirtërore dhe ideologjike të kryengritjes. «Le të kundërshtojmë me anë armësh lakmonjësit, le të skuqim çdo dorë të zezë që kërkon të zgjatet mbi jetën e Shqipërisë... Vloza është e Shqipërisë, është tona, e duam, e kërkojmë dhe do ta marrim dhe Shqipëria do të shpëtojë», shkruhej në faqet e këtij shtypi në fund të prillit e në fillim të majit. Inkurajime për përgatitjen e kësaj lufte të drejtë vinin edhe nga rrethet përparimtare të vendeve të huaja, që mbështesnin kërkesat kombëtare të popullit shqiptar. Në këtë drejtim ishin dalluar sidomos përfaqësuesit e proletariatit italian dhe shtypi socialist i Italisë.

Pikërisht në këtë kohë, re të zeza filluan të dukeshin në horizontin e Korçës. Në kohën kur autoritetet ushtarakë franceze, që e mbanin gjithnjë nën pushtimin e tyre qytetin dhe rrethin e tij, po gatiteshin për t'u larguar nga Shqipëria, matanë kufirit një forcë e madhe e ushtrisë greke nën komandën e gjeneralit N.Trikupis, filloi të lëvizte drejt kufirit të Shqipërisë, me qëllim që të shtinte në dorë Korçën. Ky zëvendësim i trupave franceze nga ato greke do të bëhej sipas një marrëveshjeje verbale të arritur ato ditë midis qeverisë së Parisit dhe asaj të Athinës. Por qarqet patriotike korçare u mobilizuan menjëherë për të marrë në dorë gjendjen dhe me 26 maj, gjatë një mitingu të madh popullor, ngritën përsëri flamurin kombëtar shqiptar, shpallën bashkimin e krahinës me qeverinë e Tiranës dhe vendosën të mbronin me armë në dorë vendin e tyre nga pushtimi grek. Autoritetet pushtuese franceze dhe agjentura e shovinistëve grekë me në krye dhespot Jakovin u vunë kështu përpara një fakti të kryer, të cilin nuk qenë në gjendje ta kundërshtonin.

Qeveria e Athinës, e cila shpresonte se trupat e saj, në sajë të befasisë, do të marshonin pa gjetur qëndresë, nuk donte të hapte një front të ri në një kohë kur vazhdohte luftën ekspansioniste në Azinë e Vogël. Prandaj e urdhëroi gjeneralin Trikupis të ndërpriste marshimin në tokën e Shqipërisë dhe të lidhte me autoritetet shqiptare një marrëveshje të përkohshme. Një veprim të tillë Venizellos ia këshilloi edhe qeveria e Londrës. Anglia ishte interesuar, së pari, që ushtria greke të përqëndrohej në Azinë e Vogël kundër lëvizjes nacionalçlirimtare turke, e cila po rrezikonte edhe pozitat e saj imperialiste, dhe, së dyti, që shqiptarët të mos bezdiseshin në përpjekjet e tyre për t'i dëbuar italianët nga vendi i tyre, ku gjatë Luftës Botërore ishin zbuluar burime vajgurore për të cilat kishin filluar të tregonin interesim qarqet angleze.

Kështu, në kohën e largimit të ushtrisë franceze nga Korça, më 28 maj, në fshatin kufitar Kapshticë u nënshkrua një protokoll, sipas të cilit ushtria greke e ndalte marshimin e vet «për të evituar, — sikurse thuhej në këtë protokoll, — çdo derdhje gjaku» dhe «për të bërë më të lehtë marrëveshjen midis qeverisë greke dhe shqiptare». Ky protokoll do të mbetej në fuqi deri sa çështja të rregullohej qoftë nga Konferenca e Paqes, qoftë nga një marrëveshje e drejtpërdrejtë midis dy qeverive të interesuara.

Protokolli i Kapshticës pati rëndësi për palën shqiptare, pasi largoi konfliktin prapa shpine me Greqinë në një kohë kur ishte vendosur fillimi i kryengritjes kundër ushtrive italiane në Vlorë. Ndërkohë të deleguar shqiptarë shkuan edhe në Greqi ku u takuan me autoritete greke të Janinës dhe kërkuan mënjanimin e një konflikti greko-shqiptar.

Kuvendi i Barçallasë

Pas tërheqjes së ushtrisë pushtuese italiane nga brendësia e territorit dhe nënshkrimit të Protokollit të Kapshticës, vëmendja e opinionit publik shqiptar u përqëndrua tani edhe më shumë në problemin e Vlorës. Por edhe autoritetet pushtuese italiane duke e kuptuar këtë rrezik e shtuan veprimtarinë armiqësore; ndërhyrja e tyre në këtë fazë mori formë më të hapura dhe më brutale. Ata e ndërprejnë trafikun e kracinës së Vlorës me pjesët e tjera të vendit duke shkatërruar lundrat mbi lumin Vjosë, shpallën në Vlorë shtetrrethimin, kurdisën provokacione të shumta, u shpërndanë fshehurazi armë e municione njerëzve që ishin në

shërbim të tyre dhe kryen një varg arrestimesh të organizatorëve të qëndresës.

Kjo veprimtari armiqësore u dha përsëri zemër bandave esatiste të Shqipërisë së Mesme. Në fund të prillit ato kërkuan prej Këshillit Kombëtar në formë kërcënuese rrëzimin brenda 2 majit të qeverisë. Për të shtuar këtë presion, komanda italiane kreu një akt aventuresk. Më 10 maj reparti ushtarak italian në Durrës përzuri autoritetet lokale dhe vuri dorë mbi qytetin, duke caktuar si prefekt kapitenin Salvatore Meloni. Në të njëjtën kohë qeveria e Romës, përfaqësuesit e së cilës kishin filluar bisedime të veçanta në Paris me kreun e reaksionit, E. Toptanin, për ta kthyer atë në Shqipëri, u bëri thirrje shqiptarëve, në formë të hapur, me anën e agjencive italiane të lajmeve, të ndryshonin rrugën dhe të formonin një qeveri të tillë që t'u nënshtrohej atyre pa kushte.

Qeveria shqiptare, e vënë përsëri në pozita shumë të vështira vendosi t'i rifillonte bisedimet e pafrytshme me përfaqësuesin e Romës. Këto bisedime ajo i kishte ndërprerë më 2 maj me motivacionin se nuk mund të kishte lidhje me një njeri që mbante titullin e komisarit të lartë të njohur nga marrëveshja e 20 gushtit 1919, të cilën e quante, siç thuhej në një letër dërguar atij, «të paligjshme, të pavlefshme dhe të paqenë». Për më tepër ajo vendosi t'i bënte lëshime të tjera palës italiane. Përveç përdorimit si baza ushtarake të disa pozitave strategjike në gjirin e Vlorës, të propozuara gjatë diskutimit të muajit prill, pala shqiptare do të pranonte tani edhe «ndihmën organizative» të Italisë dhe do t'i njëhte kësaj interesat e veçanta ekonomike në Shqipëri, në qoftë se pala italiane do të pranonte bashkimin administrativ të prefekturës së Vlorës me pjesën tjetër të vendit dhe do të njëhte pavarësinë e shtetit shqiptar e tërësinë e tij tokësore.

Megjithatë, bisedimet që rifilluan në Durrës më 16 maj nuk dhanë as një rezultat. I inkurajuar nga lëshimet e palës shqiptare F.Kastoldi mbajti një qëndrim më arogant se më parë.

Në këto rrethana e përkrahur nga popullsia, qeveria e Tiranës vendosi të vepronte më me guxim për të marrë në dorëzim nënprefekturën e Tepelenës që varej nga Vlora. Mirëpo më 17 maj, kur autoritetet qeveritare të ardhura nga Gjirokastra donin të hynin në Tepelenë, ushtria italiane e atjeshme dëboi komisionin qeveritar dhe shpërndau brutalisht me anën e armëve popullsinë që ishte grumbulluar për të kremtuar bashkimin e saj administrativ me pjesën tjetër të vendit. Forcat qeveritare dhe vullnetare që e

shoqëronin komisionin, u tërhoqën në jug të Tepelenës.

Përfaqësuesit e komitetit «Mbrojtja kombëtare» të Vlorës e vunë ato ditë në dijeni qeverinë mbi gatishmërinë e tyre për të filluar kryengritjen. S.Delvina bashkë me shumicën e anëtarëve të qeverisë e pranoi programin e komitetit. Ngjarjet e fundit e kishin përforcuar tanimë bindjen se vetëm një kryengritje e armatosur mund ta detyronte qeverinë e Romës të pranonte kërkesat e palës shqiptare. Nga ana tjetër, diskutimi i çështjes shqiptare nga ana e fuqive ishte çështje ditësh e duhej përfituar edhe nga zgjatjet e bisedimeve të drejtpërdrejta italo-jugosllave, të cilat rifilluan në Palanca më 11 maj 1920, por u ndërprejnë për shkak të krizës qeveritare që ndodhi atëherë në Itali. Prandaj kryeministri i premtoi Komitetit të Vlorës edhe ndihma materiale, por në rrugë jo zyrtare. Konflikti i armatosur që do të fillonte në Vlorë do të kishte karakterin e një lufte të popullsisë së krahinës së pushtuar kundër pushtuesve dhe jo karakterin e një lufte midis shtetit shqiptar dhe atij italian. Në këtë mënyrë qeveria e Tiranës synonte, nga njëra anë, ta çlironte veten nga përgjegjësia në rast se veprimet ushtarake nuk do të jepnin rezultate, dhe, nga ana tjetër, po të ishte nevoja, të mund t'i vazhdonte bisedimet diplomatike, të cilat i ndërpreu më 25 maj. Ky qëndrim, i cili gjeti mirëkuptimin e anëtarëve të komitetit të «Mbrojtjes kombëtare» të Vlorës, përcaktohej edhe nga fakti se hapja e një konflikti shtetëror do të kërkonte të goditej njëkohësisht edhe ushtria italiane e dislokuar jashtë krahinës së Vlorës, në Sarandë, Durrës, Shëngjin e Shkodër, veprim të cilin, qeveria shqiptare nuk ishte në gjendje ta bënte jo vetëm për mungesë forcash, por edhe për pozitën e vështirë në të cilën ndodhej ende për shkak të lëvizjes esatiste.

Për të qenë më e lirë në veprimet e veta dhe për të konsoliduar pozitën e saj, qeveria e Tiranës vendosi të ndërmerre me forcat që kishte grumbulluar një operacion pastrimi kundër bandave të armatosura në Shqipërinë e Mesme. Drejtimi i këtij operacioni iu besua Bajram Currit, i emëruar ato ditë ministër pa portofol. Ministër pa portofol u emërua edhe Spiro G.Koleka, i cili do të mbante lidhjet midis Komitetit të Vlorës dhe qeverisë së Tiranës, kurse për të zhdukur fizikisht vetë Esat Toptanin u nis më 21 maj nga Tirana për në Paris Avni Rustemi.

Pasi u bënë përgatitjet e fundit për fillimin e kryengritjes komiteti vlonjat i «Mbrojtjes kombëtare» thirri me të shpejtë përfaqësues nga qyteti dhe nga fshatrat e zonës së pushtuar të Vlorës për t'u mbledhur në një kuvend që

do të mbahej ilegalisht në Barçalla, një shpat mali pranë Dukatit, në jug të Vlorës. Kuvendi u mbledh më 29 maj 1920. Të gjithë pjesëmarrësit miratuan propozimin e komitetit për të filluar kryengritjen çlirimtare. Kuvendi zgjodhi një komitet të «Mbrojtjes kombëtare» prej 12 anëtarësh, të cilit iu ngarkua drejtimi i kryengritjes. Kryetari i Komitetit u zgjodh përsëri Osman Haxhiu. Për organizimin e formacioneve luftarake u formua edhe një komision ushtarak.

Plani i luftës parashikonte veprime të shpejta të një-sive të shumta vullnetare që do të godisnin përnjëherësh nga anë të ndryshme një ushtri më të madhe në numër dhe të pajisur me armatimet më moderne të kohës. Trup-ekspedita italiane në Shqipëri përbëhej prej afro 20 mijë ushtarësh, të inkuadruar në dy divizione, njëri prej të cilëve e kishte komandën në Vlorë, tjetri në Durrës. Pjesa më e madhe e ushtrisë ishte përqendruar në qytetin e Vlorës, pjesa tjetër ishte vendosur në pozita të rëndësishme brenda krahinës së pushtuar. Garnizonet më të forta kishin zënë vend gjatë rrugës Vlorë-Gjirokastër, sidomos në Drashovicë, Kotë, Gjormë, Matohasanaj (Sinanaj) e Tepe-lenë dhe gjatë rrugës Vlorë-Sarandë, në Llogora e Himarë. Në Vlorë, afër Ujit të Ftohtë, ndodhej një njësi aeroplanësh, kurse në Gjirin e Vlorës një skuadër luftanijesh.

Në përgjigje të vendimit të Kuvendit të Barçallasë, vullnetarë nga popullsia e krahinës së Vlorës morën armët dhe më 2 qershor u grumbulluan në Beun, (një rrëzë mali midis fshatrave Vajzë e Smokthinë, në juglindje të Vlorës). Ata ishin organizuar në çeta në bazë fshati; secila prej tyre komandohej nga një fshatar trim e me përvojë. Nën urdhrat e Komitetit u formua kështu një ushtri kryengritësisë që arriti brenda pak ditëve në rreth 4 mijë vullnetarë patriotë, kryesisht fshatarë, ndër të cilët kishte edhe gra, si heroina Sado Koshena.

Vendosmëria e masave popullore për të rrokur armët paralizoi edhe punën armiqësore të disa çifligarëve dhe agjentëve të imperializmit italian si Myfit Bej Libohova, Eqrem Bej Vlora, Fejzi Alizoti etj. që e paraqisnin luftën kundër ushtrisë pushtuese italiane si «vetëvrasje».

Fillimi i Luftës së Vlorës

Nga Beuni Komiteti i «Mbrojtjes Kombëtare» i drejtoi më 3 qershor 1920 një ultimatum gjeneral S.Piaçentinit. «Populli shqiptar, — thuhej ndër të tjera në këtë ultimatum, — nuk mund të pranojë ndarjen e Shqipërisë sipas Trak-

tatit të fshehtë të vitit 1915. Sot populli shqiptar i bashkuar më shumë se çdo herë, duke mos mundur të durojë të shitet si bagëti nëpër pazaret e Evropës si shpërblim italo-greko-serbëve, vendosi të marrë armët dhe të kërkojë nga Italia administratën e Vlorës, Tepelenës e Himarës, të cilat t'i dorëzohen me të shpejtë Qeverisë Kombëtare të Tiranës». Komiteti i kërkonte pastaj komandantit italian që t'i përgjigjej kësaj kërkesë deri në mbrëmjen e 4 qershorit, për ndryshe, siç lihej të kuptohej në ultimatum, shqiptarët do të fillonin kryengritjen e armatosur.

Në pritje të përgjigjes së ultimatimit, Komiteti i «Mbrojtjes kombëtare» mori masa të shpejta për vendosjen e forcave sipas planit të kryengritjes. Sulmi do të ishte i menjëhershëm dhe do të drejtohej kundër të gjitha garnizoneve të krahinës, me përjashtim të atij të qytetit të Vlorës. Kjo goditje synonte t'i rrethonte këto garnizone, të ndërpriste lidhjet midis tyre dhe të pengonte tërheqjen për në Vlorë, të kapeshin sa më shumë robër nga ushtarët dhe oficerët e armikut dhe të shtiheshin në dorë sa më tepër armë e municione, për të cilat kishin shumë nevojë kryengritësit. Prej tyre shumë kishin shkuar në luftë me pak fishekë e vetëm me sopatën apo hanxharin që u ndodhej në shtëpi. Asgjësimi i njëkohshëm i këtyre garnizoneve do të lejonte përqendrimin e të gjitha forcave kundër garnizonit të qytetit të Vlorës.

Sado Koshena

Në mbarim të ultimatimit, të cilin komanda e ushtrisë italiane nuk e përfilli, komiteti i «Mbrojtjes kombëtare» urdhëroi fillimin e kryengritjes.

Sulmi kundër garnizoneve të armikut filloi në mbrëmjen e 5 qershorit 1920, pasi u prenë më parë linjat telefonike dhe u asgjësuan postkomandat e vogla të karabinie-

risë. Luftime u zhvilluan në të gjitha garnizonet e rrethuara, por më të ashpra qenë ato në Kotë, ku fshatarët kryengritës treguan shembuj të shkëlqyer heroizmi. Kundër regjimentit të gjeneralit Goti, që mbrohej nga fortifikatat e betonuara dhe nga zjarri i artilerisë, patriotët trima kaluan disa herë me radhë në sulm. Më në fund, afër mëngjezit, duke hedhur gunat e tyre mbi gjerdhet prej telash me gjemba, kaluan përmbi to, hynë brenda gazermave dhe i detyruan forcat italiane, që kishin lënë shumë të vrarë, midis tyre edhe vetë gjeneralin Goti, të dorëzoheshin. Përveç Kotës u dorëzuan brenda ditës edhe garnizonet e Drashovicës, Gjormit dhe Matohasanajt dhe pas dy ditësh hodhën armët edhe ushtarët e rrethuar në Llogora, ku u zhvilluan, gjithashtu, luftime të ashpra, që arritën nganjëherë në ndeshje trup me trup. U rrethua edhe garnizoni i Tepelenës, por ai mundi të qëndronte akoma për disa ditë, i mbyllur në kështjellën e qytetit.

Gjatë këtyre luftimeve të para u zunë robër më tepër se një mijë ushtarë dhe oficerë italianë. U kapën gjithashtu 10 topa, rreth 70 mitralozë, me mijëra pushkë si edhe municion e material tjetër i shumtë ushtarak.

Me asgjësimin e pjesës dërrmuese të garnizoneve armike të krahinës së Vlorës, faza e parë e luftimeve mbaroi me sukses të plotë. Këto fitore të shpejta qenë inkurajuese për forcat popullore kryengritëse, të cilat u grumbulluan menjëherë rreth garnizonit italian të Vlorës që kishte zënë pozita strategjike e të fortifikuara në kodrat përreth qytetit. Komiteti i «Mbrojtjes kombëtare», përpara se të urdhëronte sulmin mbi qytet, i dërgoi më 9 qershor komandës italiane një thirrje të re, në të cilën i kërkohet të hiqte dorë nga qëndresa e armatosur, të ndërpriste persekutimet kundër popullsisë së pambrojtur të Vlorës dhe ta dorëzonte qytetin pa luftë.

Sukseset e luftës shtuan entuziazmin edhe në mbarë popullin shqiptar e besimin në forcat e tij. Ato nxitën për veprime më energjike edhe qeverinë e Tiranës, e cila më 9 qershor, me qëllim që të ushtronte presion mbi palën kundërshtare, vendosi t'i njoftonte F. Kastoldit se ishte e gatshme të ndërhynte në Vlorë për ndërprerjen e luftimeve me kusht që brenda 36 orëve t'i dorëzohej administrimi i krahinës; në rast të kundërt qeveria shqiptare nuk kishte asnjë përgjegjësi jo vetëm për vazhdimin e gjakderdhjes në Vlorë por edhe për veprimet e armatosura që mund të ndodhnin kundër ushtrisë italiane në krahina të tjera të vendit. Bënte përjashtim këtu garnizoni italian në Shkodër. Praninë e tij në këtë qytet qeveria shqiptare e shikonte si një pengesë

për ndonjë sulm eventual jugosllav për pushtimin e Shkodrës.

Sulmet e para për çlirimin e qytetit të Vlorës u kryen më 11 qershor. Duke nxitur njëri-tjetrin për të hyrë sa më parë në qytet, sulmuesit u hodhën mbi pozitat e armikut, luftuan gati gjithë natën dhe afër mëngjezit hynë në lagjet e jashtme të qytetit, në një kohë kur brenda në Vlorë qytetarët rrëmbyen armët dhe filluan të sulmonin ushtrinë italiane në tërheqje. Sistemi i mbrojtjes i ushtrive italiane u godit kështu rëndë por nuk u shthur plotësisht. Kryengritësit, nga ana e tyre, nuk arritën ta konsolidonin fitoren e arritur gjë që e detyroi Komitetin e «Mbrojtjes kombëtare» të urdhëronte tërheqjen e forcave në pozitat e mëparshme për t'i ruajtur ato për betejat e ardhshme.

Gjatë luftimeve të 11 qershorit pati shumë të vrarë si nga ana e ushtrisë pushtuese, ashtu edhe nga ana e luftëtarëve të çlirimit, të cilët treguan, si në ndeshjet e mëparshme, heroizëm dhe vetëmohim masiv dhe individual. U dallua sidomos çeta e Salarisë së Tepelenës me komandantin e saj trim Selam Musanë në krye, i cili ra heroikisht në të hyrë të Vlorës, nga ana e Qafës së Koçikut, duke u kacafytur me armikun.

Kryengritja e armatosur që nisi popullsia patriotike e krahinës së Vlorës kundër pushtuesve italianë, u shndërrua shpejt në një kryengritje të gjithë popullit shqiptar. Thi-

Selam Musai

Elez Isufi

rrjeve të komitetit të «Mbrojtjes kombëtare», për të shkuar në Vlorë, iu përgjigjën shumë vullnetarë nga anë të ndryshme të vendit e sidomos nga krahinat e afërta. U mblodhën ndihma të shumta edhe në të holla, në veshmbathje, në drithë e bagëti. Vetë qeveria i ndihmoi kryengritësit duke dërguar armë e sidomos municione, sende ushqimore dhe disa forca të pakta ushtarake, më tepër oficerë për bashkërendimin e veprimeve ushtarake. Në mbështetje të luftës së armatosur u organizuan manifestime popullore në të gjitha qendrat kryesore të vendit. Prej andej iu dërguan mjaft protesta Konferencës së Paqes e qeverive të fuqive të huaja. Po kështu vepruan edhe kolonitë shqiptare jashtë vendit.

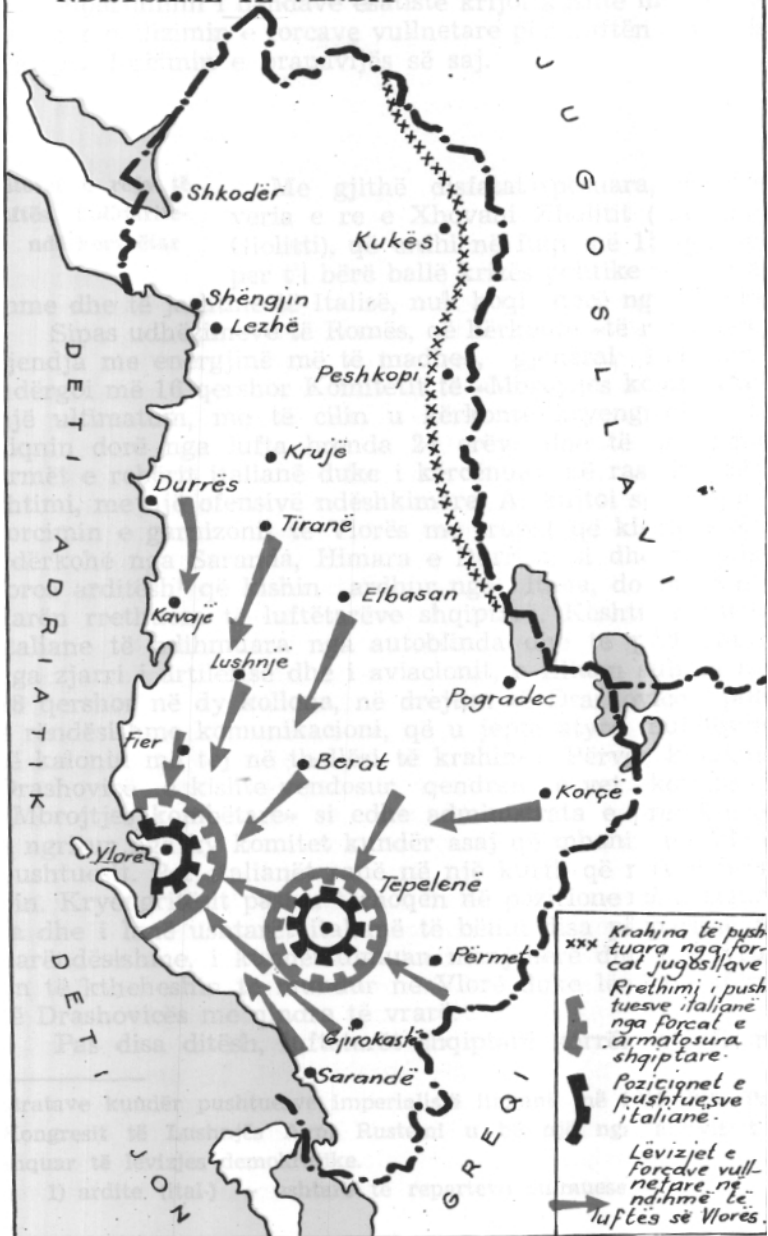
Entuziazmi i masave popullore dhe vendosmëria e tyre revolucionare, kanë gjetur pasqyrimin e vet edhe në këngët e shumta kushtuar Luftës së Vlorës:

*O Vlorë, e zeza Vlorë,
Me Sazan dorë për dorë!
Gjithë bota të shikojnë,
po ti mos u trëmp, o zonjë,
shqiptarët s'të lëshojnë!
gjakun lumë do ta shkojmë;
sa tyja të të shpëtojmë.*

Ato ditë u arritën edhe fitore të tjera të rëndësishme. Forcat e udhëhequra nga patrioti demokrat Bajram Curri, të cilat e kishin filluar më 4 qershor operacionin kundër bandave esatiste, e përfunduan atë me sukses me ndihmën e popullsisë, brenda disa ditëve. Përveç shpartallimit të këtyre bandave reaksionare, që bënë lojën e forcave imperialiste, u kryen në bazë të «Ligjit ndëshkimor për fajet politike» të shpallur nga qeveria në fund të prillit 1920, edhe një varg arrestimesh në radhët e çifligarëve që i nxisnin këto banda për llogari të tyre. Më 13 qershor demokrat i revolucionar A. Rustemi,¹ duke shprehur urrejtjen

1) Avni Rustemi lindi në Libohovë, më 1895. I rritur në një rreth patriotësh, ai u mbryjt me idetë kombëtare, për realizimin e të cilave filloi të punonte qysh kur ishte fare i ri. A. Rustemi u dallua si mësues i gjuhës shqipe dhe pas shpalljes së pavarësisë mori pjesë me armë në dorë në luftën kundër shovinistëve grekë që kishin pushtuar Shqipërinë e Jugut. Gjatë Luftës së Parë Botërore ai punoi për mbajtjen gjallë të frymës kombëtare si mësues, si organizator i rinisë patriotike në Vlorë dhe i demon-

PJESEMARRJA NË LUFTËN E VLORËS E FORCAVE VULLNETARE NGA KRAHINA TË NDRYSHME TË VENDIT

xxx Krahina të push
tuara nga for-
cat jugosllave
Rrethimi i push-
tuesve italianë
nga forcat e
armatosura
shqiptare.
Pozicionet e
pushtuesve
italiane.
Lëvizjet e
forcave vull-
netare ng-
ndihmë të
luftës së Vlorës.

klasore të masave popullore shqiptare dhe patriotizmin e tyre, vrau me atentat në Paris vetë Esat Pashë Toptanin, tradhtia e hapur e të cilit mori kështu dënimin e merituar.

Shpartallimi i bandave esatiste krijoi kushte më të mira për mobilizimin e forcave vullnetare për Luftën e Vlorës dhe për forcimin e prapavijës së saj.

Fitoret e reja të luftës. Solidariteti ndërkombëtar

Me gjithë disfatat e pësuar, edhe qeveria e re e Xhovani Xhollitit (Giovanni Giolitti), që erdhi në fuqi më 15 qershor për t'i bërë ballë krizës politike të brendshme dhe të jashtme të Italisë, nuk hoqi dorë nga Vlora.

Sipas udhëzimeve të Romës, që kërkonte «të rivendosej gjendja me energjinë më të madhe», gjeneral Piaçentini i dërgoi më 16 qershor Komitetit të «Mbrojtjes kombëtare» një ultimatum, me të cilin u kërkonte kryengritësve të hiqnin dorë nga lufta brenda 24 orëve dhe të dorëzonin armët e robërit italianë duke i kërcënuar, në rast kundërshtimi, me një ofensivë ndëshkimore. Ai kujtoi se me përforcimin e garnizonit të Vlorës me trupat që kishte sjellë ndërkohë nga Saranda, Himara e Durrësi, si dhe me disa forca arditësh¹ që kishin ardhur nga Italia, do ta çante darën rrethuese të luftëtarëve shqiptarë. Kështu repartet italiane të ndihmuara nga autoblanda dhe të përkrahura nga zjarri i artilerisë dhe i aviacionit, e filluan sulmin më 18 qershor në dy kollona, në drejtim të Drashovicës, pikë e rëndësishme komunikacioni, që u jepte atyre mundësinë të kalonin më tej në thellësi të krahinës. Përveç kësaj, në Drashovicë e kishte vendosur qendrën e vet komiteti i «Mbrojtjes kombëtare» si edhe administrata e prefekturës e ngritur nga ky komitet kundër asaj që mbanin në Vlorë pushtuesit. Por italianët ranë në një kurth që nuk e prisnin. Kryengritësit pasi u tërhoqën në pozicione më të sigurt dhe i lanë ushtarët italianë të bënë disa përparime të parëndësishme, i kundërsulmuan menjëherë dhe i detyruan të ktheheshin të mundur në Vlorë duke lënë në afërsi të Drashovicës me qindra të vararë.

Pas disa ditësh, luftëtarët shqiptarë korrën një fitore

stratave kundër pushtuesve imperialistë italianë më 1918-1919. Pas Kongresit të Lushnjës Avni Rustemi u bë një nga aktivistët e shquar të lëvizjes demokratike.

1) arditë (ital.) — ushtarë të reparteve sulmuese.

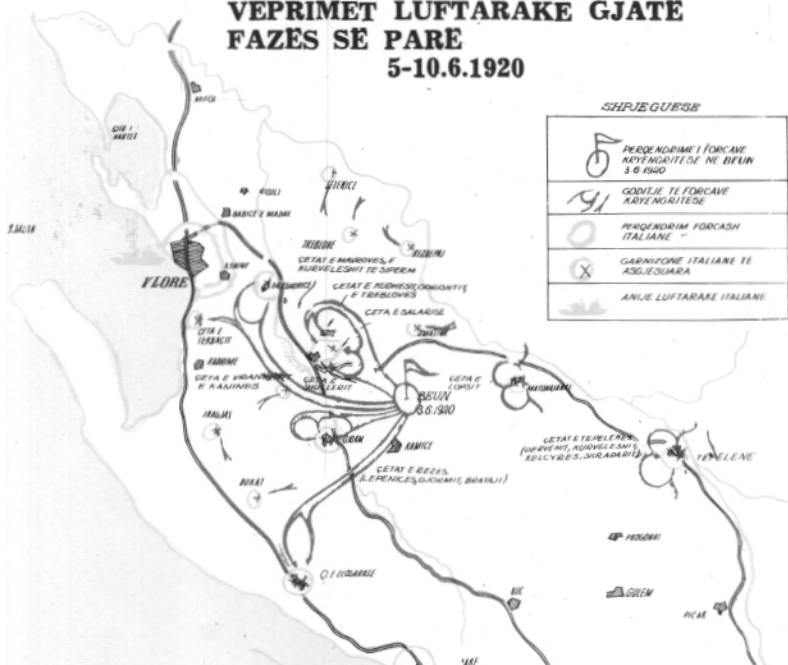
tjetër, këtë radhë në Tepelenë. Më 21 qershor garnizoni i atjeshëm i rrethuar në kështjellë dhe i ndodhur nën goditjet e gjithanshme të patriotëve, që i kishin prerë edhe furnizimin me ujë, u detyrua të ngrinte flamurin e bardhë dhe të dorëzohej.

Fitorët e njëpasnjëshme të kryengritësve u dhanë të kuptonin pushtuesve se me ato forca që u kishin mbetur në Vlorë jo vetëm nuk mund të rivendosnin gjendjen, por ishte vështirë të mbanin edhe vetë pozicionet rreth qytetit. Gjeneral Piaçentini kërkoi përforcime të tjera trupash, por qeveria e Romës, me gjithë premtimet e saj, nuk ishte në gjendje të dërgonte aq trupa sa kërkoheshin për shkak të lëvizjes revolucionare që po rritej në vetë Italinë.

Lufta e Vlorës, si një luftë çlirimtare antiimperialiste, gjeti përkrahje edhe në qarqet përparimtare jashtë vendit. Shprehje e kësaj simpatie qenë lajmet entuziaste që u botuan rreth sukseseve të forcave patriote në Vlorë, si dhe inkurajimet që u erdhën shqiptarëve nga personalitete të ndryshme evropiane. Një qëndrim shumë të favorshëm për Luftën çlirimtare të Vlorës mbajti veçanërisht proletariati italian, i cili, nën ndikimin e Revolucionit të Madh të Tetorit, ishte hedhur në një luftë klasore me përpjesëtime të gjera. Këtë luftë si edhe atë kundër intervencionit të Italisë dhe të fuqive të tjera në Rusinë Sovjetike, proletariati italian e lidhi me luftën për ta detyruar qeverinë e Romës t'i jepte fund pushtimit dhe luftës imperialiste që bënte në Shqipëri. Ai u derdh nëpër rrugët e qyteteve dhe kaloi nga protestat kundër agresionit imperialist në Shqipëri, në greva e demonstrata. Në skelat italiane në Adriatikut, në Trieste, Ankona, Bari, Brindisi, u afishuan thirrjet e Partisë Socialiste Italiane, të cilat ftonin ushtarët të mos praninin të niseshin për në Shqipëri. Kundër nisjes së ushtrisë italiane për në Vlorë u bënë edhe manifestime punëtorësh, që përfunduan në përlëshje të përgjakshme, siç ndodhi në Trieste më 12 qershor.

Orvatjet e qeverisë së Xholitit për të dërguar përforcime të reja nga Italia dhe për të plotësuar kështu kërkesën e komandës italiane në Vlorë, ndeshën edhe në kundërshtimin e vetë ushtrisë. Më 26 qershor repartet e bersalierëve në qytetin Ankona nuk pranuan të niseshin për në Shqipëri, dhe, të përkrahur nga masat popullore e proletariati i qytetit, u përgjakën me karabinierët. Të nesërmen, më 27 qershor, deputetët socialistë italianë i paraqitën parlamentit për miratim një rend dite, me të cilën kërkoheshin tërheqja e trupave të pushtimit nga Shqipëria. Po ato ditë, Partia Socialiste Italiane dhe Konfederata e Përgjithshme

VEPRIMET LUFTARAKE GJATE FAZES SË PARË 5-10.6.1920

e Punës u drejtuan punëtorëve dhe ushtarëve një thirrje të përbashkët me anën e së cilës i ftonin të ishin gati që, në rast se forcat e reaksionit nuk do t'i tërhiqnin trupat nga Vlora dhe, në qoftë se qeveria nuk do ta mbante premtimin e saj të 27 qershorit për të mos dërguar atje përforcime të reja, ta kthenin luftën imperialiste kundër Shqipërisë në një luftë klase, në një revolucion proletar.

Lufta e Vlorës dhe lëvizja e proletariatit italian e detyruan qeverinë e Romës ta rishikonte qëndrimin e saj ndaj problemit shqiptar. Ajo vendosi të hiqte dorë nga mandati duke pranuar pavarësinë e plotë të Shqipërisë dhe të hynte gjithashtu në bisedime me palën shqiptare edhe për dorëzimin e Vlorës. Megjithatë, Roma nuk mendonte të pranonte kërkesat e reja të Komitetit të «Mbroytjes kombëtare», i cili në një protestë drejtuar komandës italiane më 16 qershor, kishte deklaruar se luftëtarët shqiptarë nuk do t'i lëshonin armët «veçse atë ditë kur toka jonë e shenjtë do të zbrazet krejt nga trupat e huaja». Qeveria italiane donte të mbante ushtrinë e saj në disa pozita të rëndësishme strategjike nën pretekstin e «sigurimit» të Italisë në Adriatikun jugor. Për të zhvilluar bisedime mbi këtë bazë ajo nisi për në Shqipëri një përfaqësues të posaçëm, baron K. Aliotin, i cili njihej tanimë në rrethet patriotike shqiptare si një agjent i regjuri i imperializmit italian.

Protokolli i Tiranës. Çlirimi i Vlorës

Baron Alioti arriti në Durrës, në selinë e komisariatit italian, në fillim të korrikut, pasi kishte biseduar në Vlorë me gjeneral Piaçentinin mbi gjendjen e luftës dhe kishte parë në vend pozitën e vështirë të ushtrisë italiane të rrethuar në qytet dhe nën goditjet e vazhdueshme të luftëtarëve patriotë.

Si rezultat i fitoreve të kryengritjes së armatosur antiimperialiste, bisedimet italo-shqiptare këtë herë filluan dhe u zhvilluan në Tiranë dhe jo në Durrës, siç kërkoi përfaqësuesi italian. Përveç kësaj, qeveria e Tiranës, e mbështetur fuqimisht edhe nga masat popullore, të cilat organizuan ato ditë mitingje e demonstrata të reja kundër qëndrimit të Xhollitit, kaloi tani në kërkesa më radikale se ato të mëparshmet. Si kusht për të ndërprerë luftimet ajo kërkoi jo vetëm bashkimin administrativ

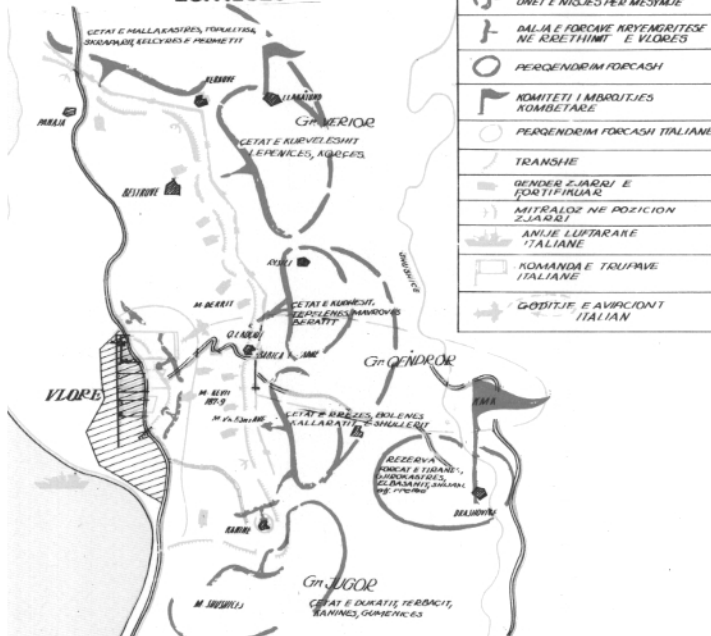
të krahinës së Vlorës me pjesën tjetër të vendit që tanimë pothuajse ishte kryer, por edhe largimin nga Vlora të kreu të ushtrisë italiane, e cila mund të tërhiqej vetëm në ishullin e Sazanit. Përpjekjet e K. Aliotit për të shkëputur nga qeveria e Tiranës të drejtën për të mbajtur ushtritë italiane në disa pozita strategjike në hyrjen e gjirit të Vlorës dhe për të ndërtuar brenda këtij gjiri një bazë ushtarake detare, nuk dhanë ndonjë rezultat. Për t'ia arritur qëllimit ai përdori bashkë me demagogjinë edhe shantazhin. Në fillim, ai nuk pranoi të nënshkruante protokollin e përgatitur në Tiranë dhe ndërmori një udhëtim deri në Vlorë prej ku dërgoi përfaqësuesit e tij në Drashovicë për t'u lidhur me komitetin e atjeshëm. Por edhe kjo orvatje dështoi nga qëndrimi i vendosur i anëtarëve të komitetit, të cilët hodhën poshtë kërkesat e Romës. Atëherë autoritetet italiane kaluan në provokime e kërcënime të hapura. Më 17 korrik komanda ushtarake e pushtuesve në Vlorë shpalli një urdhër dite, i cili përfundonte me pohimin: «Jemi dhe do të qëndrojmë në Vlorë!». Kjo e shtoi edhe më shumë zemërimin e vullnetarëve dhe të mbarë popullit shqiptar.

Luftëtarët shqiptarë kishin qëndruar prej disa javësh në pozicionet e tyre, në pritje të bisedimeve të Tiranës. Po pas shpalljes së 17 korrikut durimi i tyre mori fund. Komiteti i «Mbrotjtjes kombëtare» u kërkoi edhe një herë italianëve, më 20 korrik me anën e qeverisë së Tiranës, një përgjigje përfundimtare që pritej deri të nesërmen, mbi pranimin ose jo të kërkesave shqiptare. Natën duke u gdhirë 23 korriku luftëtarët ndërmorën një sulm të fuqishëm dhe pas disa orë luftimesh hynë përsëri në lagjet e jashtme të qytetit.

E bindur më në fund se shpresat për të diktuar projektin e saj kishin dështuar plotësisht dhe meqenëse në kushtet e reja nuk i shërbente më marrëveshja e 29 korrikut 1919 me Greqinë për të përkrahur pretendimet e njëra-tjetrës në Shqipëri, qeveria e Xhollitit e anuloi, më 22 korrik 1920, këtë marrëveshje. Nga ana tjetër, ajo u detyrua t'u jepte fund edhe manovrave diplomatike. Xh. Xholliti thirri në Romë baronin Alioti dhe në vend të këtij dërgoi në Tiranë kontin G. Manconi (G. Manzoni) për të përfunduar traktatin në bazë të kërkesave të palës shqiptare. Borgjezia imperialiste italiane pranoi kështu disfatën e saj. Duke shprehur zemërimin për këtë disfatë, Benito Musolini (B. Mussolini), përfaqësuesi i rretheve më reacionare të borgjezisë italiane, shkruante në korrik 1920: «Kaporetaja shqiptare është shumë më e rëndë se tjetra që

MESYMJA E DYTË E PERGJITHESHME E FOR- CAVE SHQIPËTARE E DATËS

23.7.1920

u zhvillua midis Izoncos e Piaves¹; atëherë humbëm pozita, materiale, njerëz dhe dy krahina, por nuk humbëm vullnetin për të rifilluar dhe rifituar; këtë herë disfata jonë është e rendit moral dhe tanimë diplomatikisht e kemi vulltosur si një fakt të pranuar dhe të kryer; pak mijëra shqiptarë pa artileri na hodhën me furi në Vlorë dhe, për të shmangur hedhjen në det, hapëm bisedime pa ndonjë rezultat».

Bisedimet shqiptare-italiane përfunduan më 2 gusht 1920 me nënshkrimin në Tiranë të një protokolli, në bazë të të cilit qeveria e Romës respektonte sovranitetin shqiptar mbi Vlorën dhe tërësinë tokësore të Shqipërisë. Ushtria italiane do të tërhiqej nga Vlora dhe nga pjesët e tjera të vendit, me përjashtim të ishullit të Sazanit. Në pikën e fundit theksohej se protokollin do të mbahej i fshehtë, por me kërkesën e palës shqiptare, në të u shtua edhe se ai

Vlorë, 3 shtator 1920: Manifestim për fitoren

mund të përdorej nga të dy palët, në rast se çështja shqiptare do të vihej në diskutim në Konferencën e Paqes.

Protokollin e Tiranës që një fitore e madhe për popullin

1) Në Kaporeto (krahina e Goricias në Italinë Verilindore) ushtritë italiane pësuan një disfatë të rëndë nga forcat austro-hungareze në fund të tetorit 1917.

shqiptar. Me luftën e tyre heroike shqiptarët, të përkrahur nga proletariati italian, e detyruan qeverinë e Romës të tërhiqte trupat ushtarake nga Shqipëria dhe të njihte sovranitetin shqiptar mbi Vlorë dhe tërësinë tokësore të shtetit shqiptar. Ministri i Jashtëm i Italisë, Karlo Sforza, në raportin që mbajti më 6 gusht 1920 përpara parlamentit italian, u përpoq t'i qetësonte qarqet e egërsuara imperialiste duke pohuar: «Duhet të pranojmë se nuk mund të qëndronim të sigurtë e të qetë në Vlorë dhe njëkohësisht të shkaktonim pakënaqësinë dhe keqardhjen e shqiptarëve për pakte ndërkombëtare që duhej të ishin të fshehta, por që nuk mbetën të tilla», (ishte fjala kryesisht për Traktatin e Londrës, të botuar nga qeveria sovjetike — Red.) dhe se kur u nënshkruan këto pakte «mbase nuk u mor parasysh zgjimi i ndjenjës së kombësisë shqiptare, ndjenjë e cila tani është shtrirë në masat dhe i ka vënë ato në lëvizje të shkëputura nga sundimi i vjetër i bejlerëve».

Përveç protokollit, midis palëve nënshkruese u shkëmbyen, po më 2 gusht, edhe disa letra ku parashikohej afati i tërheqjes, brenda një muaji dhe në dy etapa, i trupave italiane. Në fund të 15 ditëshit të parë të gushtit trupat italiane duhej të zbraznin qytetin e Vlorës dhe në 15 ditëshin e dytë, edhe skelën. Kështu, më 17 gusht autoritetet shqiptare të Drashovicës erdhën në Vlorë dhe morën në dorëzim qytetin, kurse më 3 shtator forcat e armatosura kryengritëse hynë fitimtare në Vlorën e çliruar dhe të bashkuar me atdheun e pavarur. Ato u pritën me dashuri nga mijëra qytetarë e fshatarë dhe nga përfaqësuesit e të gjitha krahinave të vendit, që kishin ardhur në Vlorë për të festuar së bashku këtë fitore të madhe historike të mbarë popullit shqiptar.

Lufta e Vlorës është një shembull që dëshmon për faktin se edhe një popull i vogël që lufton për një çështje të drejtë mund t'i bëjë ballë çfarëdo fuqie të madhe dhe t'i shkaktojë asaj disfatë kur është i bashkuar dhe i vendosur për të fituar me çdo kusht të drejtat e tij të marra nëpër këmbë. Kjo luftë i pasuroi traditat patriotike anti-imperialiste të popullit shqiptar; ajo mbeti si një faqe e lavdishme e historisë së tij dhe u përjetësua në këngët popullore të cilat i thurin lavdi Luftës çlirimtare të Vlorës dhe heronjve fshatarë të rënë në këtë luftë si Selam Musaj, Zigur Lelo, Dule Dajlani, Toto Bolena, Myhedin Mystehaku, Sino Micoli e shumë të tjerë.

Fitorja e madhe që u arrit me Luftën e Vlorës pati pasoja pozitive edhe në arenën ndërkombëtare. Nënshkrimi i Protokollit të Tiranës i hoqi Romës çdo të drejtë për të

kërkuar nga Konferenca e Paqes njohjen e pretendimeve të saj ndaj Shqipërisë. Tani, kur u mënjanua aneksimi i krahinës së Vlorës prej Italisë dhe mandati italian mbi shtetin shqiptar, fuqitë e tjera nuk mund të mendonin më aq lehtë për copëtimin e Shqipërisë në dobi të fqinjëve ballkanikë, pa llogaritur qëndresën gjithnjë e më të madhe të popullit shqiptar. Veç kësaj, qeveria italiane, duke humbur pozitën e veta në Shqipëri, nuk kishte më asnjë interes që të lejonte realizimin e pretendimeve greke e jugosllave mbi Shqipërinë.

Fitorja në Vlorë shpuri në përqendrimin e vëmendjes së popullit shqiptar dhe të forcave njerëzore e materiale të tij në një front tjetër lufte të armatosur, në atë kundër ndërhyrjes jugosllave.

7. LUFTA KUNDËR NDËRHYRJES JUGOSLLAVE. MARRËDHËNIET NDËRKOMBËTARE TË SHQIPËRISË

Dështimi i ndërhyrjes jugosllave (gusht-shtator 1920) Kur lufta kundër pushtuesve italianë në Vlorë ishte në të mbaruar, një konflikt i ri i armatosur lindi në kufirin shqiptaro-jugosllav, në afërsitë e Koplikut, ku forcat shqiptare përballuan me sukses ndërhyrjen e qeverisë së Beogradit në drejtim të Shkodrës. Luftimet në Koplík filluan në ditët e fundit të korrikut e vazhduan edhe më vonë. Për t'i bërë ballë sulmit të jugosllavëve, të cilët me këtë rast pushtuan edhe Kastratin, u mobilizuan forca të mëdha vullnetarësh nga qyteti i Shkodrës dhe nga krahinat rreth tij. Në ndihmë të tyre shkuan edhe vullnetarë nga Shqipëria e Mesme etj. Ky konflikt u zgjerua më tej në muajin gusht në krahinën e Peshkopisë, të pushtuar nga jugosllavët.

Pas Luftës së Vlorës, qeveria e Beogradit nuk i largoi trupat e saj të pushtimit jashtë kufijve të shtetit shqiptar dhe nuk donte t'i respektonte vendimet e viteve 1912-13 lidhur me Shqipërinë, sikundër kishin deklaruar deri atëherë me aqë bujë përfaqësuesit e saj zyrtarë. Përkundrazi, pas dëbimit nga Vlora të imperialistëve italianë, rivalëve të Jugosllavisë në Shqipëri, Beogradi e gjeti kohën e përshtatshme për të realizuar planet e veta shoviniste ndaj

Shqipërisë. Synimi i parë ishte të përfitonte nga dobësia e shtetit shqiptar për të mbajtur përfundimisht në duar tokat shqiptare brenda «vijës strategjike» edhe pse tanimë nuk kishte asnjë bazë argumenti i propaganduar gjerësisht më parë nga qeveritarët e Beogradit, sipas të cilit kjo vijë kishte për qëllim ta siguronte Jugosllavinë nga një sulm eventual i italianëve nga ana e Shqipërisë, po qe se kjo e fundit do të ishte nën mandatin italian. Objektivi tjetër i politikës së Beogradit ishte që ta kthente Shqipërinë në një zonë ndikimi jugosllav, duke e detyruar qeverinë e Tiranës të ndiqte një politikë projugosllave.

Qeveria shqiptare, duke dashur t'i shmangej një konflikti të armatosur me Jugosllavinë, u përpoq të ruhej nga provokacionet e vazhdueshme jugosllave dhe kërkoi herë-pashere prej qeverisë së Beogradit, por pa rezultat, tërheqjen e ushtrive të saj në kufirin e 1913-ës.

Ndërkaq sukseset e arritura në Luftën e Vlorës i dhanë zemër popullsisë së krahinave lindore të vendit të ndërmerrenin me nismën e tyre një veprim të armatosur kundër pushtuesve jugosllavë dhe t'i detyronin këta të tërhiqeshin në kufijtë e 1913-ës.

Me iniciativën e Ramiz Dibrës, Ramiz Dacit etj. në katundin Arras (rrethi i Peshkopisë), u organizua mbledhja e krerëve dibranë, e cila hartoi planin e kryengritjes. Një rol të rëndësishëm në këtë mbledhje dhe në udhëheqjen e kryengritjes luajti Elez Jusufi. Veprimet, të cilat u përkrahën jo zyrtarisht nga qeveria dhe forcat e saj të armatosura, filluan nga mesi i gushtit 1920. Pas luftimesh të përgjakshme, kryengritësit çliruan Peshkopinë dhe i detyruan pushtuesit jugosllavë të tërhiqeshin në kufirin e 1913-ës, duke lënë në duart e shqiptarëve mbi 800 ushtarë robër.

Sukseset e patriotëve dibranë i dhanë rastin komitetit të «Mbrotjtjes kombëtare të Kosovës», të kryesuar nga Hoxha Kadriu, Hasan Prishtina, Bajram Curri etj. të ndërhynte për të kërkuar jo vetëm çlirimin e tokave shqiptare brenda kufijve të 1913-ës, por edhe çlirimin e Kosovës me anën e kryengritjes së armatosur. Për këtë qëllim komiteti u përpoq që të siguronte armë e municione. Këto do t'u dërgoheshin nëpërmjet Shqipërisë rretheve patriotike në Kosovë, të cilat të udhëhequra nga Azem Galica me shokë po luftonin për të hequr qafe zgjedhën e huaj dhe për t'u bashkuar me Shqipërinë. Por veprimet e komitetit të Kosovës nuk gjetën pëlqimin e qeverisë shqiptare. Ndonëse e njëjtte Kosovën si pjesë të shkëputur padrejtësisht nga trangu i Shqipërisë, kryeministri Sulejman Delvina nuk e shihte të përshtatshme kohën për çlirimin e saj. Ai

mendonte se çdo iniciativë e veprim në këtë drejtim do të shkaktonte ndërlikime ndërkombëtare.

Qeveria jugosllave, nga ana e saj, mori masa për të ripushtuar tokat shqiptare të zbratura nga ushtria jugosllave. Ajo grumbulloi forca të mëdha ushtarake dhe nga fundi i muajit gusht filloi sulmin kundër tokës shqiptare. Përpara epërsisë në numër e armatime të ushtrisë jugosllave luftëtarët patriotë shqiptarë u detyruan të tërhiqeshin. Qeveria e Tiranës nuk kishte mundësi t'u vinte atyre në ndihmë me forca ushtarake të mjaftueshme. Me urdhër të shtabit të kryengritjes, një pjesë e popullsisë dibrane u shpërngul në këtë anë të Drinit. Pasi thyen qëndresën e ashpër të dibranëve, forcat jugosllave ripushtuan «vijën strategjike». Marshimi i tyre u shoqërua edhe kësaj radhe me terrorin më të egër kundër popullsisë vendëse. Ato shkatërruan dhjetëra fshatra dhe masakruan banorët e tyre që nuk arritën të tërhiqeshin.

Organi i Partisë Komuniste Jugosllave «Radničke Novine», duke vënë në dukje më 6 tetor luftën e popullit shqiptar për të mbrojtur të drejtat e tij kombëtare nga synimet e borgjezisë shoviniste jugosllave, jepte pohimet e vetë oficerëve jugosllavë mbi masakrat e kryera prej tyre në Shqipëri. «Menjëherë, — shkruante një oficer jugosllav, — ndërmorëm një sulm duke mos kursyer asnjë dhe asgjë. Robërit menjëherë i vramë, bagëtiti i morëm, fshatrat i dogjëm me radhë dhe në shumë vende nuk kursyem as gratë, as fëmijët». Dhe gazeta përfundonte: «Populli ynë dhe ai shqiptar kanë nevojë për paqe dhe liri, ndërsa lufta u shërben sunduesve, të cilët e dërrmojnë dhe e vrasin popullin».

Për ta detyruar qeverinë e Tiranës të njëjtte pushtimin jugosllav të tokave shqiptare brenda kufijve të 1913-ës dhe të ndiqte një politikë projugosllave, qeveria e Beogradit përdori të gjitha mjetet, duke mos nguruar as përpara ndërhyrjes së hapur tej «vijës strategjike». Ajo riorganizoi bandat esatiste të Dibrës dhe ato që kishin mundur të tërhiqeshin atje nga Shqipëria e Mesme pas operacionit të qershorit 1920. Këto banda, të kryesuara nga Taf Kaziu, Osman Mema e të tjerë, të përforcuara me reparte të kamufluara të ushtrisë jugosllave, në fillim të shtatorit sulmuan në drejtim të Shqipërisë së Mesme. Ato mundën të hynin thellë në truallin shqiptar duke i afruar kryeqytetit.

Ndërhyrja jugosllave e vuri në gjendje të vështirë shtetin e ri e të pa konsoliduar shqiptar. Qeveria e Tiranës iu drejtua popullit me thirrjen për të rrëmbyer armët. Thirrjes për mbrojtjen e atdheut iu përgjigjën mijëra vull-

netarë. Nëpunësit lanë zyrat e shkuan në front. Luftime të ashpra u zhvilluan sidomos në krahinën e Martaneshit. Forcat qeveritare së bashku me repartet e vullnetarëve i dëbuan trupat jugosllave dhe veglat e tyre nga tokat e pushtuara rishtazi duke e ndalur përparimin e tyre të «vija strategjike».

Qeveria shqiptare e shfrytëzoi këtë rast për të kërkuar edhe një herë zgjidhjen e konfliktit shqiptaro-jugosllav me anë bisedimesh. Në fund të shtatorit ajo dërgoi në Shkodër një delegacion, i cili hyri në bisedime me përfaqësuesin jugosllav Neshiq. Nga këto bisedime doli se qeveria jugosllave pranonte të zbrazte «vijën strategjike» që kishte pushtuar, por vetëm me kusht që qeveria shqiptare t'i jepte asaj «garanci të sigurta» për kufijtë. Një «garanci» të tillë, sipas përfaqësuesit jugosllav, mund të kishte vetëm në rast se qeveria shqiptare ndiqte një politikë projugosllave, pasi kundrejt çdo politike tjetër të saj, deklaronte ai, «Jugosllavia do të tregohej e rezervuar dhe nuk do të kishte besim».

Qeveria e S. Delvinës, e cila përpiqej të ndiqte një politikë të pavarur, e hodhi poshtë kërkesën jugosllave. Ajo iu drejtua Fuqive të Mëdha me një notë, me anën e së cilës kërkonte që Jugosllavia të tërhiqte trupat e saj nga toka shqiptare dhe të njihej tërësia tokësore e Shqipërisë.

Çështja shqiptare në Lidhjen e Kombeve dhe në Konferencën e Ambasadorëve

Me dëbimin e pushtuesve italianë nga Vlora dhe me dështimin e ndërhyrjes së armatosur jugosllave të gusht-shtatorit 1920, u krijuan për qeverinë shqiptare kushte të përshtatshme për të shtruar në arenën ndërkombëtare çështjen e rinjohjes së pavarësisë dhe të kufijve të shtetit shqiptar sipas vendimeve të vitit 1913. Qeveria e Tiranës e zhvendosi vëmendjen e saj nga Konferenca e Paqes në Lidhjen e Kombeve, ku mendonte se do të zhvillonte një veprimtari më të frytshme. Prandaj më 2 tetor 1920 ajo kërkoi pranimin e Shqipërisë në këtë organizatë, dhe dërgoi në Gjenevë, në krye të delegacionit shqiptar, Fan Nolin, i cili sapo ishte kthyer në Shqipëri nga ShBA. Por kjo kërkesë ndeshi në kundërshtimin e Jugosllavisë, të Greqisë dhe të Francës, që qëndronte pas tyre. Për pranimin e Shqipërisë në Lidhjen e Kombeve këto vinin si kusht caktimin përfundimtar të

kufijve dhe njohjen e qeverisë shqiptare *de jure* dhe *de facto* nga shtetet e tjera. Edhe Italia, e cila me votën e saj kërkonte të bënte presion për t'i shkëputur qeverisë shqiptare sa më tepër koncesione, e kundërshtoi në fillim kërkesën shqiptare.

Por në Lidhjen e Kombeve një rol me rëndësi luanin imperialistët anglezë, interesimi i të cilëve për burimet vajgurore të Shqipërisë po shtohet gjithnjë e më shumë. Duke përfituar nga pozita e vështirë ndërkombëtare e shtetit shqiptar, qeveria angleze njoftonte Tiranën se do ta bënte të mundshëm pranimin e Shqipërisë në Lidhjen e Kombeve në rast se qeveria shqiptare do t'i jepte shoqërisë vajgurore Anglo-Persiane të drejtën ekskluzive për të kërkuar dhe shfrytëzuar vajgurin në Shqipëri.

Qeveria e Iljaz bej Vrionit, e cila në nëntor 1920 zëvendësoi atë të Sulejman Delvinës, e pranoi pa kushte kërkesën e mësipërme angleze. Si pasojë, me propozimin e përfaqësuesve të dy dominioneve britanike, të Afrikës së Jugut dhe të Kanadasë, asambleja e përgjithshme e Lidhjes së Kombeve, e pranoi Shqipërinë, më 17 dhjetor 1920, si anëtare të Lidhjes.

Ky pranim kishte një rëndësi të dyfishtë. Së pari, me të ripohohej njohja ndërkombëtare e shtetit shqiptar, njohje për të cilën ai kishte shumë nevojë në rrethanat e reja të pasluftës. Së dyti, pranimi përbënte në fakt një akt njohjeje kolektive të qeverisë së Tiranës.

Megjithatë shteti shqiptar ndeshi përsëri në vështirësi të mëdha të shkaktuara nga fuqitë e sidomos nga politika armiqësore dhe diversioniste që vazhdonin të ndiqnin kundrejt tij fqinjët ballkanikë, Greqia e veçanërisht Jugosllavia.

Në prill 1921 qeveria shqiptare, bëri një përpjekje të re për t'i normalizuar marrëdhëniet me fqinjët. Ajo dërgoi delegacione të veçanta në Romë, Athinë e Beograd për t'u marrë vesh me qeveritë e këtyre vendeve. Delegacioni që shkoi në Beograd i propozoi qeverisë jugosllave përfundimin e një marrëveshjeje që parashikonte: njohjen nga ana e qeverisë jugosllave të pavarësisë së Shqipërisë me kufijtë e 1913-ës dhe, si pasojë, tërheqjen e trupave jugosllave nga tokat e pushtuara shqiptare brenda këtyre kufijve; ruajtjen e asnjësisë nga ana e qeverisë shqiptare e cila nuk do të nënshkruante asnjë traktat mbrojtjeje ose sulmi me ndonjë shtet tjetër; me t'u vendosur marrëdhëniet diplomatike midis dy shteteve, qeveria shqiptare do të përfundonte me qeverinë jugosllave një traktat tregtar dhe një konventë doganore mbi bazën e barazisë dypalëshe.

Qeveria e Beogradit, që kishte synime të tjera dhe nuk donte të vendoste me Shqipërinë marrëdhënie të mira mbi bazën e barazisë dypalëshe, nuk i pranoi këto propozime.

Veprimtaria armiqësore e qeverisë jugosllave e greke kundër shtetit të ri shqiptar po merrte përpjesëtime gjithnjë e më kërcënuese. Të përkrahura nga qeveria greke, e cila e ngriti përsëri me forcë çështjen e dështuar të «Vorio Epirit», komitetet «Vorio epirote» në Greqi u përpoqën të shkaktonin turbullira në krahinën e Himarës, duke dërguar atje fshehurazi në maj 1921 armë dhe municione dhe duke nxitur përçarjen fetare. Për t'i prerë rrugën kësaj veprimtarie, qeveria shqiptare në bazë të marrëveshjes së përfunduar në qershor 1921 me 7 fshatrat e Himarës, u njihte këtyre venomet që gëzonin në të kaluarën dhe një varg privilegjesh të tjera.*

Duke mos mundur të merrej vesh drejtpërdrejt me Jugosllavinë dhe Greqinë, qeveria shqiptare, si anëtare e Lidhjes së Kombeve, iu drejtua kësaj më 29 prill dhe pastaj më 21 qershor 1921 me kërkesën për rinjohjen e kufijve të 1913-ës, të pranuar nga një organ ndërkombëtar, siç ishte Konferenca e Ambasadorëve në Londër. Njëkohësisht, ajo kërkonte largimin nga viset shqiptare brenda këtyre kufijve të ushtrive jugosllave e greke (këto të fundit mbanin gjithnjë në duart e tyre 26 fshatra në kufirin juglindor të vendit). Përfaqësuesit jugosllavë dhe grekë u përpoqën të provonin me argumente të pathemelta se vendimet e Konferencës së Londrës mbi kufijtë e Shqipërisë nuk ishin më në fuqi dhe se çështja duhej shqyrtuar jo nga Këshilli i Lidhjes së Kombeve, ku kishte më tepër mundësi të mos pranohej pikëpamja e tyre, por nga Konferenca e Ambasadorëve në Paris, e përbërë nga përfaqësuesit e Anglisë, Francës, Italisë dhe Japonisë. Edhe qeveria e Romës, e cila bënte përpjekje për të siguruar me çdo kusht një farë sanksionimi ndërkombëtar të «interesave të posaçme italiane» në Shqipëri, ishte e interesuar që çështja të shqyrtohej nga Konferenca e Ambasadorëve, si përfaqësuese e Konferencës së Paqes.

Kështu, me gjithë mbrojtjen e shkëlqyer që i bëri çështjes shqiptare kryetari i delegacionit shqiptar Fan Noli, i cili theksoi se Shqipëria gjatë Luftës së Parë Botërore nuk kishte qenë një shtet ndërluftues por asnjëherë, kufijtë e të cilit nuk mund të shqyrtoheshin nga Konfe-

*) Këto privilegje iu hoqën Himarës me vendim të qeverisë në prill 1923.

renca e Ambasadorëve, prapëseprapë Këshilli i Lidhjes së Kombeve, me vendimin e tij të 26 qershorit, ia kaloi kërkesën e qeverisë së Tiranës Konferencës së Ambasadoreve.

Qeveria e Londrës ishte tani e interesuar të kishte në Shqipëri një gjendje sa më të qëndrueshme për t'u dhënë mundësi shoqërive kapitaliste angleze të siguronin koncesione. Ndërkohë, përfaqësuesit e Shoqërisë Anglo-Persiane kishin ardhur në Shqipëri qysh në mars të vitit 1921 për të biseduar me qeverinë shqiptare mbi çështjen e koncesionit të vajgurit. Edhe një shoqëri tjetër angleze kishte përfunduar me qeverinë shqiptare projekt-kontraktin e koncesionit të duhanit, e cila i ishte paraqitur Këshillit Kombëtar për miratim në qershor të atij viti. Po kjo shoqëri kishte kërkuar edhe koncesionin për krijimin e një banke.

Duke qenë se qeveria jugosllave po e zgjeronte agresionin e saj në Shqipëri, kryeministri anglez Llojd Xhorxhi iu drejtua Këshillit të Lidhjes së Kombeve për të marrë në shqyrtim gjendjen në Shqipëri. Ndërkaq edhe punimet e Konferencës së Ambasadorëve, e cila kishte marrë në shqyrtim pretendimet territoriale greke e jugosllave si dhe pretendimet e Italisë për t'i njohur kësaj disa të drejta të posaçme «strategjike dhe ekonomike» në Shqipëri, ishin në përfundim e sipër. Kjo konferencë i mbylli punimet më 9 nëntor 1921 duke marrë dy vendime që shkelnin ato të Konferencës së Ambasadorëve të Londrës më 1912-13.

Përsa u përket kufijve shqiptaro-grekë, Konferenca e Ambasadorëve vendosi të mbeteshin po ato që ishin caktuar nga Protokollin e Firences i 17 dhjetorit 1913, kurse për kufijtë verilindorë vendosi të bënte ndryshime përsëri në dobi të Jugosllavisë, duke i lënë kësaj të fundit një pjesë të krahinës së Lumës, Hasit dhe Gollobordës, me një popullsi shqiptare prej disa mijëra frymësh. Për caktimin sa më parë në vend të këtyre kufijve do të formohej një komision me përfaqësuesit e katër fuqive nënshkruese.

Vendimi tjetër cënonte pavarësinë dhe sovranitetin e shtetit shqiptar. Italisë imperialiste i njihej një pozitë e veçantë në Shqipëri. Në këtë vendim thuhej se dhunimi i kufijve apo i pavarësisë së Shqipërisë «mund të për-bënte një kërcënim për sigurimin strategjik të Italisë» dhe prandaj në rast se Shqipëria nuk do të kishte mundësi të ruante tërësinë e vet tokësore, qeveria shqiptare mund t'i drejtohej për ndihmë Lidhjes së Kombeve, Franca, Anglia dhe Japonia do t'i rekomandonin atëherë Këshillit të Lidhjes që t'ia besonte Italisë rivendosjen e kufijve të Shqipërisë. Po kështu do të vepronin këto fuqi edhe në

rast se kërcënohej «pavarësia ekonomike e Shqipërisë». Më 19 nëntor Këshilli i Lidhjes së Kombeve caktoi një komision hetues për të kontrolluar zbatimin në vend të këtyre vendimeve.

Qeveria shqiptare protestoi kundër atyre pikave të vendimeve të Konferencës së Ambasadorëve që preknin tërësinë tokësore dhe sovranitetin e shtetit shqiptar. Protestën e saj e të gjithë popullit e shprehte dy muaj më vonë Këshilli Kombëtar. Në mesazhin e tij drejtuar Këshillit të Lartë më 11 janar 1922 thuhej: «Mjerisht, po bahet e treta herë që thika e ftohtë e diplomacisë po pret në mish të gjallë të atdheut tonë e që po na këputen vise të çmueshme, të cilat nga çdo pikëpamje që të vështrohen, nuk mund t'i mohohen kurrsesi Shqipërisë, kështu që të ndamit e tyne prej trupit të saj formon patjetër një padrejtësi të hapët».

**Asgjësimi i ndër-
hyrjes jugosllave
në Mirditë**

Me qëllim që të diskreditonte qeverinë shqiptare dhe kërkesat e drejta të saj përpara Lidhjes së Kombeve, qeveria e Beogradit organizoi turbullira të reja kundër shtetit shqiptar, duke vënë këtë radhë në vijë të parë kapidanin e Mirditës, Marka Gjonin. Ky kishte mbetur i pakënaqur që nuk i ishte rezervuar ndonjë post i rëndësishëm në shtetin e ri shqiptar dhe, për qëllimet e tij ambicioze, e shfrytëzoi pakënaqësinë e malësorëve të Mirditës, të cilët, të rrënuar ekonomikisht, nuk kishin përkrahje nga qeveria e Tiranës. I zhveshur nga çdo ndjenjë atdhetarie, Marka Gjonit u hodh në Jugosllavi dhe u bashkua me armiqtë e shtetit shqiptar — shovinistët jugosllavë, të cilët i dhanë ndihmë në të holla e në armë dhe i premtuan forca ushtarake për të ngritur krye kundër qeverisë qendrore të Tiranës.

Pasi u kthye nga Prizreni, Marka Gjoni vuri menjëherë në zbatim planet e Beogradit. Ai mblodhi bajraktarët e Mirditës, u shpërndau atyre të holla dhe armë të marra në Jugosllavi dhe në fund të qershorit 1921 ngriti krye kundër qeverisë shqiptare. Në të njëjtën kohë, për ta vështirësuar edhe më shumë gjendjen në Shqipëri, trupat jugosllave pushtuan Gashin dhe Krasniqen.

Por orvatjet e Marka Gjonit për të ngritur gjithë popullsinë e Mirditës nuk patën sukses. Qeveria e Tiranës dhe në mënyrë të veçantë patriotët katolikë zhvilluan me sukses një veprimtari të gjerë nëpër Mirditë për ta penguar

lëvizjen qysh në fillimet e saj. Kapidani i Mirditës u detyrua atëherë të kthehej përsëri në Prizren, ku më 17 korrik, i këshilluar nga autoritetet jugosllave, shpalli «Republikën e Mirditës» të kryesuar prej tij dhe kërkoi njohjen e saj nga Beogradi, Athina dhe Roma. Ai dërgoi edhe përfaqësuesit e vet pranë Lidhjes së Kombeve për të siguruar njohjen e «qeverisë» së tij.

Meqenëse Marka Gjoni nuk gjeti përkrahje në popullsinë e Mirditës, jugosllavët vunë në shërbim të tij mbeturinat e bandave esatiste, ushtarë e oficerë jugosllavë të pajisur me artileri dhe bjellogardistë rusë të strehuar në Jugosllavi. I mbështetur në këto forca, ai u hodh përsëri në Mirditë dhe sulmoi forcat qeveritare shqiptare.

Sulmi i ri i shovinistëve të Beogradit dhe i veglave të tyre shqiptare e vuri përsëri vendin përpara një prove të rëndë. Për t'i bërë ballë më mirë gjendjes së vështirë, qeveria e Iljaz Vronit u riformua më 11 korrik mbi një bazë më të gjerë parlamentare dhe mori masa për të likuiduar ndërhyrjen e re jugosllave dhe lëvizjen antikombëtare të Marka Gjoni.

Si përgjigje kundër veprimeve armiqësore jugosllave në gjithë vendin u bënë mitingje të gjera popullore për largimin e menjëhershëm të trupave të huaja nga tokat shqiptare.

Përgatitja e ndërhyrjes së armatosur jugosllave në Shqipëri ishte shoqëruar me një fushatë të re persekutimesh të autoriteteve të Beogradit kundër popullsisë shqiptare të Kosovës. Lajmet mbi këto masakra shkaktuan një valë të re indinjate në Shqipëri.

Kur parlamenti jugosllav e hodhi poshtë thirrjen e Këshillit Kombëtar të Shqipërisë që kërkonte t'i jepte fund terrorit kundër popullsisë shqiptare në Jugosllavi, deputetët shqiptarë ngritën zëra të fuqishëm proteste. Aty u kërkua që Këshilli Kombëtar t'u drejtohej me një thirrje socialistëve për të demaskuar para opinionit publik ndërkombëtar veprimet e shovinistëve serbë dhe të dërgohej një komision i Këshillit Kombëtar pranë Parlamenteve të shteteve të tjera që të kërkonte ndërhyrjen për ndalimin e masakrave të shqiptarëve në Kosovë.

Qeveria e Beogradit nuk u mjaftua me përkrahjen e Marka Gjoni dhe me krijimin e të ashtuquajturës «Republikë» të Mirditës. Nga fundi i tetorit 1921 trupat jugosllave mësynë përsëri gjatë pothuajse të gjithë «viiës strategjike».

Pas vendimit të 9 nëntorit të Konferencës së Ambasadorëve qeveria jugosllave u detyrua të pranonte se do t'i tërhiqte trupat e saj nga toka shqiptare në vijën e re e

të përkohshme të demarkacionit, të caktuar nga Konferenca e Ambasadorëve.

Por duke parë se turbullirat e nxitura nga Beogradi vazhdonin, qeveria shqiptare vendosi të bënte më 20 nëntor operacionin e përgjithshëm kundër lëvizjes në Mirditë.

Marka Gjoni, i cili nuk kishte më përkrahjen e drejt-përdrejtë të forcave të armatosura jugosllave, u detyrua tani të tërhiqej i shpartalluar, të shpërndante mercenarët e vet dhe të hidhej në Jugosllavi.